

A DEBRECENI TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG I. OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI
VIII. KÖTET, 3. FÜZET

SZERKESZTI
SZÁDECZKY-KARDOSS TIBOR
egyetemi ny. r. tanár, osztálytitkár

ACTA CLASSIS I. SOCIETATIS SCIENTIARUM
DEBRECINENSIS DE STEPHANO TISZA NOMINATAE
VOL. VIII. FASC. 3.

FAZEKAS MIHÁLY A ROKOKÓ KÖLTŐ

Írta Kovács Máté

Bemutatta a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság
I. osztályának 1939. november 22-én tartott ülésén

Debrecen, 1940.

Főbizománys: Stúdium Könyvkiadó R.T.
Budapest, IV., Kecskeméti-utca 8.

TARTALOM

**I.
AZ ÉRDEKLŐDÉS KERESZTTÜZÉBEN.**

**II.
LELKI ALKATA**

**III.
ÉLMÉNYVILÁGA.**

**IV.
MŰVÉSZI KÉPZELETE.**

**V.
MEGFORMÁLÓ MŰVÉSZETE.**

**VI.
ÍZLÉSIRÁNYAI.**

**VII.
KÖLTÉSZETE IRODALMI KÖZVÉLEMÉNYÜNKBEN.**

**VIII.
FONTOSABB IRODALOM.**

I. Az érdeklődés kereszttüzeiben.

A mai magyar szellemi élet egyik jellemző jelensége, hogy a multszázadeleji egyetemes megújulásunk nagy alakjai, főként Berzsenyi és Kölcsey, Csokonai és Fazekas, Széchenyi és Vörösmarty egyre jobban közérdeklődésünk kereszttüzeibe kerülnek. Mintha csak az örök magyar szellemiség és európai korszerűség manapság újból esedékes szintézisének vívódó lelkű tudatosítói e hajdani útkeresőkben igyekeznének meglátni mai sorskérdéseink megoldásához az útbaigazítást és hitfakasztó önigazolást. És mintha a magyar szellem- és ízléstörténet bűvárai is e lázasan vajúdo kor sokrétű életérzésében, magabízó életlendületében, egymásra-torlódo irodalmi ízlésszereplőjeiben akarnák megragadni és szemtől-szembe szemlélni a magyar lelkület rejtett titkait, a magyar művészi lelki alkat legbensőbb lényegét és a minden-kori európai szellemi áramlatokkal szemben tanúsított magatartásának beszédes mozzanatait.¹

Csak természetes, hogy költőink és tudósaink egyre szélesedő, egyre mélyebbre ásó együttes érdeklődése e multszázadi megújulás hagyományos értékelését érezhetően megmászja, sőt nem egy helyen gyökeresen át is alakítja. Az az egyoldalú szemlélet, amely e korszak nagyaiban elsősorban csak a századközépi páratlan magyar kibontakozás útegyengető előfutárait értékelte, immár erősen meghalványult, mivel az egyéni önértékeket felszínre bűvárló vizsgálódás sorra kiderítette, hogy e nagy „előfutárok” nemcsak történeti előkészítő szerepükben jelentősek, hanem önmagukban is külön-külön egészek, egy-egy európai szellemi áramlat és irodalmi ízlésirány magyar árnyalatának érdekes és értékes delelői, önértékű kiteljesítők voltak. A történeti kegyeletnél jóval nagyobb megtartó és megelevenítő erőt is biztosít számukra az a felismerés, hogy bennük a magyar polgári-népi rokokó, deákos empire, vagy egyéni romantika egy-egy jellegzetes magyar változatát, betetőzését szemlélhetjük.

Az örök magyarság és korszerű európaiság újból esedékes szintézisének és a hozzá felbűvárlandó tömény magyar lényegnek a kérdése veti felszínre *Fazekas Mihály* ízlés- és szellem-történeti szempontok szerint való tanulmányozásának a szükségességét is. A mindig népszerű *Lúdas Matyi* mai nagy sorskérdéseinkkel kapcsolatban ugyan magában véve is megint szembetűnően időszerűvé vált, de ezúttal költőjében nemcsak a hagyományos egyoldalúsággal elkönyvelt népi szószólót, hanem a költői hagyatéka egészéből kibontakozó tősgyökeresen magyar, de egyben ízig-vérig európai egész embert és egész költőt igyekszünk meglátni és megmutatni.

Fazekas Mihály eleddig ugyanis csaknem kizárólag úgy élt irodalmi közvéleményünkben, mint a *Lúdas Matyi* hírneves költője és az első rendszeres *Magyar Fűvészkönyv* egyik tudós szerzője. Vagyis irodalmi köztudatunk, bár legjobb alkotásai alapján, mégis egyoldalúan leginkább a népies-reális ízlésirány egyik előfutárát és a magyarnyelvű tudományosság egyik előkészítőjét méltányolta benne, s még csak futólag is alig vett tudomást arról a kora szellemi áramlatait és ízléstörekvéseit érdekesen tükröző jellegzetes költői egyéniségről, amely hagyatékából a maga igazi teljességében bontakozik elénk. Pedig kisebb költeményei igen érdekes emberi és művészi lelkület titkait zárják magukba, és egészen új megvilágításba helyezik magát a költő főművét is.

¹ Eleendő, ha ez alkalommal csak Horváth János, Szabó Dezső, Szekfü Gyula, Babits Mihály, Oláh Gábor, Németh László, Illyés Gyula, Farkas Gyula, Szerb Antal és Gulyás Pál idevágó tanulmányaira utalunk.

Csak hogy a *Lúdas Matyi* népies előfutárnak elkönyvelt írója és az *Aprótseprőségek*² alig ismert, vagy félreismeret rokkoló költője között – legalább is látszatra – az életérzés és művészi látás, az alkotó képzelet és nyelvi kifejezés tekintetében olyan mélyreható ellentétek mutatkoznak, hogy áthidalásuk szinte a lehetetlenséggel határos. És ha már költészete rokkoló és népies-reális kétarcúságát sem könnyű összeegyeztetni: egyazon lelkület művészi kifejeződésének tekinteni, még inkább fokozódik feladatunk nehézsége, ha a behatóbb vizsgálódás deákos-empire és szentimentális-preromantikus ízlésmozzanatait is kibogozza. Mivel pedig ezek az *Aprótseprőségek* mind a beljük zárt tiszta esztétikai értékek tekintetében, mind pedig a magyar irodalmi ízlés alakulása szempontjából jóval értékesebbek annál, mint ahogy azokat irodalmi közvéleményünk eddig értékelte, s költőnk igazi arculatának a megrajzolásában két közismert műve mellett elengedhetetlenül figyelembe veendő: önként felmerült előttünk az a kérdés, vajjon megállhat-e továbbra is az a szemlélet, amit irodalmi köztudatunk róla kialakított, és ha nem, akkor melyek emberi és művészi egyéniségének valódi jellemvonásai, mivel magyarázhatók és milyen összefüggéseket mutatnak lelkülete és költészete szembevető ízlésbeli ellentmondásai?

Ahhoz azonban, hogy e kérdések szövevényére megnyugtató feleletet adhassunk, s ezzel egyénisége és költészete legbensőbb lényegét megvilágíthassuk: behatóan meg kell vizsgálnunk költőnk *lelki alkatának* és *élményvilágának* beszédes sajátosságait, *alkotó képzeletének* és *megformáló művészetének* bizalmas vallomásait. Ki kell bogoznunk *ízlésrétegződései* és *ízlésbeli kevertsége* rejtélyeit, és rá kell mutatnunk arra a fogadtatásra is, amellyel költészete irodalmi közvéleményünkben eddig találkozott, hogy nyomon követhessük köztudatunk egyoldalú szemléletének a kialakulását is. E szellem- és ízléstörténeti elemzés azonban nemcsak azzal kecsegtet, hogy igazabbá és teljesebbé teszi költőnkről kialakult szemléletünket, hanem ezen túlmenően azzal is, hogy a feltáruló mozzanatok egyben itt-ott rávilágítanak a magyar művészi lelkület és az európai szellemi áramlatok egygyelényegülésének, termékeny egymásrahatásának érdekes összefüggéseire is.³

² Költeményei kéziratföredékének közös címe.

³ Tanulmányunk alapja Fazekas Mihály következő 76 verse: Tóth Rezső: *F. M. versei*, 1900. (A Lovász-féle első gyűjteményes kiadás lenyomata. A Lúdas Matyival együtt 64 költemény van benne.) S. Szabó József: *F. M. ismeretlen versei* (8 költemény az Egyet. Phil. Közl. 1908. évfolyamában); *Édes druszám*, Koszorú, 1830.; *Óh mely nagy az oly ember boldogsága*, Református énekeskönyv, 150. dicséret; *F. M. – Kazinczyhoz*, Váczy: Kazinczy lev. III. k. 414. l.; *A magahitt kalmár*, Debreczeni Ellenőr, 1896. aug. 1. Idézeteink is e kiadásokból valók. Mivel ízléstörténeti szempontból a maga mulatságára készített fordításai is nagyon jellemzőek, elemzésünk során a felsorolt helyeken található 4 franciából, 2 németből és 1 latinból való fordítását is figyelembe vettük, de a Mátray-féle „felfedezett ismeretlen verseket”, mint bizonytalanokat és a Debreczeni Kalendáriumban névtelenül közölt és későbbi gyűjteményeibe fel nem vett költeményeket, tréfás rejtett szokat, mint költői szempontból nem jelentőseket mellőztük.

II. Lelki alkata

1. IDILLI ÉLETÉRZÉSE. Hogy Fazekas Mihály költészetét a maga igazi mivoltában szemlélhessük, ahhoz mindenekelőtt minél mélyebben bele kell világítanunk annak a lelki alkatnak a titkaiba, amely magát e költeményekben megörökítette. E lelkület alaplényegének a megközelítése azonban felette nehéz, mivel a reánk maradt adatokból élettörténetének és egyéniségének csak legfőbb mozzanatai és fordulatai villannak elénk. De azokat sem bizalmas vallomásokból, hanem jórészt hivatalos feljegyzések és tudósítások szűkszavú általánosságából ismerjük.⁴ A külvilág kíváncsi tekintete előtt szemérmesen becsukódó lelkületébe tehát csak úgy nyerhetünk mélyebb betekintést, ha élete nagy fordulatainak, döntő válságának árulkodó résein kukkanthatunk be, és ha sikerül megpillantanunk e nagy fordulat mozgató rugóit, életérzése feszítő erőit.⁵

Egész emberi és művészi egyéniségére legjobban rávilágít annak a belső vajúdásnak a kimenetele, amely 30 éves korában, felfelé ívelő katonai pályafutása derekán arra készítette, hogy „mint nyugalomra lépett Cs. K. Felhadnagy” megváljon a hadseregtől. Attól az életformától, amely után pedig 14 évvel azelőtt a bontakozó fiatal lélek önmagát kereső lázas nyugtalanságával annyira sóvárgott, de amelyből fiatalkori belső viharzásai elültével, igazi életérzése tudatosulásával teljesen kiábrándult.

Művei is, emberi magatartása is félreérthetetlenül tanúsítják, hogy élete e sorsdöntő fordulata nem pillanatnyi szeszély vagy felindulás következménye, hanem mindennapi életformája és alapvető idilli életérzése ellentétének feloldása volt. Emberi megérlelődése és a felvilágosult rokkó világszemléletének magábaszívása után ugyanis láthatóan nyomban szembefeszül egymással életérzése és életformája gyötrő kettőssége. Már egyik legkorábbi versében kibuggyan idilli életvágya, de ekkor még elaltatja az önmagát fékentartó higgadt mérlegelés józan belátása:

⁴ Pl. csak néhány levele ismeretes, így: Kerekes Ferenchez, Delejtű, Temesvár, 1859. 286. l.; Fodor Gerzsonhoz, Abafi-féle Figyelő, V. k. 391. l.; Kazinczyhoz, Váczy: Kazinczy lev. IV. k. 320. l. és Csokonaihoz, Akadémiai kéziratár.

⁵ Életkerete: 1766. jan. 6-án keresztelik a debreceni református egyházban. Apja gyógykovács, azaz állatorvos. Családja rokonságban van a nála csaknem 8 évvel fiatalabb Csokonaiéval. A Kollégiumban tanul, ahonnan azonban 1782. ápr. 16-án, mint a főiskola II. éves hallgatója váratlanul kilép és szülei tiltakozása ellenére közhuszárnak csap fel. Mint polgári rendű, a katonai pályán aránylag csak lassan halad előre. Előbb káplárrá, majd hadnaggyá, 30 éves korában pedig főhadnaggyá nevezik ki. Ezredével bejárja egész Magyarországot, azonkívül Moldvát, Galíciát, Németországot, sőt a Rajna vidékén francia földre is eljut. Azonban csakhamar kiábrándul pályájából, és 1796-ban, mint nyugalmazott főhadnagy visszatér szülővárosába, ahol rendezi ekkorra elhalt szüleitől rámaradt örökségét: házat, földet, szőlőt vesz. A közhiedelemmel ellentétben azonban nem házasodik meg, hanem magános agglegényként jó barátai: Földi, Diószegi, Domokos Lajos, Szentgyörgyi József, Kiss Imre, Nagy Gábor és Csokonai társaságában kertészkedik, búvárkodik, olvasgat és írogat. Mivel sem a *Lúdas Matyi*, sem a *Füvészkönyv* nem talált kedvező fogadtatásra, a nyilvános szerepléstől visszahúzódik, legfeljebb városa és egyháza ügyei érdeklik, így közreműködik a Nagytemplom felépítésében, a füvészkert és a nagyerdei fürdőház létesítésében. 1819-23-ig kollégiumi pénztáros, 1819-28-ig pedig szerkeszti a Debreczeni Magyar Kalendáriumot. Köztisztelettől környezetten hal meg 1828. febr. 23-án. A *Lúdas Matyin* kívül életében csak néhány kisebb verse jelent meg. Összegyűjtött kisebb költeményeit Lovász Imre mezőtúri orvos adta ki 1836-ban, de kéziratban már jóval előbb ismerték műveit kortársai.

*Én is, ha magyar nem volnék,
Érte nevem letenném,
Vagy halnék vagy megbomolnék,
De Ruszándát elvenném.*

.....
*Oláhszúrt vennék magamra,
Kérges botskort kötöznék,
Fejszét vennék a vállamra,
S a hegyekbe költöznék.
Ha kimennék a juhokkal,
Ruszándát is kitsalnám,
Talpig megraknám tsókokkal,
Örömben felfalnám. –
Vess véget hazai hűség
E lány gondolatoknak,
A puhának gyönyörűség,
Pálma kell a bajnoknak.*

(Ruszánda, a moldva szép.)

E belső mérközés kimenetele azonban eleve alig lehetett kétséges. Eleinte még csak a felvilágosult művelt ember emelkedett magatartásával tüntetett megúnt életformája ellen, mint pl. abban a sokat idézett jellemző jelenetben, amikor a rajnamenti francia háborúk folyamán az egyik kisvárosban a zsákmányolásra kijelölt időt azzal tölti, hogy a védelmébe vett francia család könyvtárában olvasgat. Idővel azonban mind fájóbbá és tudatosabbá mélyül lelki kettéosztottsága. Egyre égetőbbé válik a belső egyensúly helyreállításának és a sóvárgott idilli életforma megvalósításának szüksége.

*Óh kedves élet legsanyarúbb neme!
Ugyan mi szükség volna reád, ha hogy
Az ember e jó kis világot
S benne magát okosan szeretné?*

*Ha a kevélység hírt, nevet éhező
Lelkét nem a vér szomja hevítené
S a kárhozandók útja helyett
Égre vivő nyomokat keresne.*

*Az érdemesnek hogyha segítsz ügyén
Hatalmas ember! szebb nevet érdemelsz,
Mint a ki felfuvalkodásból
Száz ezer attyafiát leváгат.*

(Egy véres ütközet estvéjén...)

Idilli békés nyugalomra, kiegyensúlyozott összhangra áhító lelkülete nem is viselhette el hosszasan e belső feszültség nyugtalanításait, s mikor igazi életérzése elaltathatatlan voltáról meggyőződik, látszólag váratlan fordulattal, valójában azonban hosszas belső vajúdas megoldásként szakít katonai életformájával. A nagyvilág zajló sodrából visszavonul szülővárosa békés nyugalmaiba. Abba a környezetbe, amelytől idilli életérzése zavartalanságát és új életformája kialakításának lehetőségeit remélhette.

Hogy ez az idilli életforma után való olthatatlan sóvárgása nem divatos költői magatartás volt csupán, hanem legalapvetőbb lelki hajlandósága tudatosulását jelezte, azt e sóvárgás fokoza-

tos elmélyülésén és gyakori versbe kívánczóságán kívül az is világosan tanúsítja, hogy élete későbbi folyamán nyomát sem találjuk e lépése megbánásának, kárhoztatásának. Sőt a visszanyert belső egyensúly megnyugtató biztonságával gondol vissza döntő életfordulatára.

*A sanyarún
Nyert koszorún
Tsak kapkodjatok ám magatok,
Józan eszem
Már sohasem
Gyötrik bajnoki gondolatok.
Már nem akar kezem ontani vért
Tzimerekért se ditső nevekért.*

(Katonai bútsúének.)

Otthon is legelső gondja, hogy gátlás nélkül, kedvére kiépíthesse idilli életformáját. Szép nagy kertet telepít. Virágokat, fákat ápolgat. Jó könyveket olvas. Fűvésztudománnyal foglalkozik. Jóbarátai társaságában tetszetős verseket írogat. Tekintélyes jó polgárként szolgálja egyházát és városát. Úgyhogy a világ e csendes, békés sarka lett igazi otthonává a sokat látott szelídlelkű poétának, aki mindennél többre becsülte lelke derűs békéjét, az élet apró örömeiben való gyönyörködést, a közhaszonra dolgozó jó polgár önérzetes megelégedését, meg a csinos verseket csiszolgató költő és a természet titkait búvárló független bölcs szellemi örömeit. Ez a rokonszenves emberi arcél villan elénk legjobb önarcképéből, *Az én kis kertem* c. költeménye utolsó soraiból is, amelybe belezárta egész emberi valóját.

*Hogy Márstól végkép bútsút vettem,
Nyúgodalmamat itt kerestem,
Mások baját nem irigyelve,
A természetet énekelve,
Ott egy kis bodzafa árnyékában
Emelkedett szívem magában,
Gyakran onnan szánom azokat,
Kik bódulva ölik magukat
Vagy a szívrontó fös vénységgel,
Vagy lélekvesztő kevélységgel...
Szép nyughelyeim! virúljatok,
Kellemes árnyékot adjatok,
Hol vidulásomat lelhessem,
S kis lantom kedvemre pengessem.*

2. FELVILÁGOSULT ROKOKÓ LELKÜLETE. Íme, e nyomonkísérhető idilli életérzése az a rés, amely bepillantást enged lelkülete legmélyebbre ágyazott, legrejtettebb titkaiba. E felismerés nyomán költészete vallomásaiból sorjában feltáruznak emberi és művészi egyénisége legjellemzőbb adottságai: a szelíd jóság és nyájas derű után való sóvárgása, önérzetes, érzékeny, zárkózott magatartása, valamint kiegyensúlyozott összhangra való törekvése, amelyek egyenként és összesen félreérthetetlenül jellegzetesen felvilágosult rokokó lelki alkatára utalnak.

Költői hagyatékából már első tekintetre is szembetűnik, hogy a *nyájas jóság* és *szelíd vidámság* jelenti számára az élet füszerét, igazi boldogságát. Vagyis benne távolról sem a világ örömeitől megcsömörlött remete menekült magánya csendjébe, és nem is a magának való önzés

gyanakvásával falazza ott körül magát, hanem az igénytelenség boldogságára áhító „nagy lélek” húzódik vissza e magaalkotta oázisra, hogy valóban megbékélt, derűs, jó emberré lehessen.

Mert a jó ember eszményét maga is minden lehető módon igyekezett valóra váltani. Még ellenfelei is kénytelenek elismerni róla, hogy „szeretetre méltó... jó ember” volt. Jellemző életelve: „Hordjuk tisztán szívünket s tettünk jutalmát tiszta szívünk helybehagyó örömin keressük.” A jóság terjesztését várja a tudománytól, a szerelemtől, de még az önzéstől is. Sőt „jóban gyönyörködő lelkére” igen jellemzően még harci indulóját is így fejezi be: „Rajta vitéz! Nagy szíved után, nagy lelked azonban, Melly a győzöttön könyörülő, nyomba kövessen.”

A jó és a gyönyörű elválaszthatatlan egybeforrása aranyozza meg egész életszemléletét, úgyhogy tekintete bármerre révedezzen is el, mindenhol „vidám öröm és nevető remény” mosolyog felé. Lelke jóságos derűje még a gondok nehéz óráit is, még a sajgó szomorúságokat is megédesíti. Mostoha sorsát csak „durtzás sorsnak” érzi, s képzelete tündéreit, a Grátziákat is azért kedveli, mert

*...a halandók napjait a kemény
S bal sors viszontagsági közt is...
Eltűrhetőkké teszitek egy szelíd
Kis rajzolóssal, sőt a halál komor
Tekintetén is bájoló szint
Tudtok az ember elébe vonni.*

(A Grátziához.)

Szelíd mosolygása általában csak élete vége felé komorult el, amikor már a vele rokon gondolkodású jó barátai előtt sorra „Ketté nyílt az örök titkok kárpitja”, és az övétől nagyon különböző empire és romantikus életérzéstől lendített új nemzedékek közepette teljesen magára maradt. Elégedetlensége azonban ekkor sem fokozódik elkeseredettséggé, hanem a szelíd megnyugvás mélabúja árad el rajta, A tökéletes földi idill egyre jobban szertefoszló reménységéért a mennyei „jobb haza”, a végső béke elközelítése kárpótolja.

*Elunván már várakozni
A világ jobbulásán,
S haszontalan gondolkozni
A szív titkos forgásán,
Szegény testem bár nem óhajt
Jó lelkétől elesni,
De az ő rá keveset hajt,
S jobb hazát meggy keresni.*

(Végbútsú.)

Életmagatartásában azonban derűs életérzése ellenére sem találjuk nyomát a rokokó költők csökkent önérzetre valló bohémságának, mert *önérzetes érzékenysége* élete minden mozzanatában igyekszik valóra váltani a mintapolgár eszményét. Mint magánember és mint közhivatalnok egyformán „példás és feddhetetlen életű”. Fegyelmet kívánó, de fegyelmet tartó, pontos és lelkiismeretes is, hogy magamagán minél kevesebb sebezhető foltot hagyjon idegen támadások számára. Nagy gonddal csiszolatott verseit pl. a bíráló megjegyzések elkerülése végett vagy egyáltalán nem, vagy csak neve nélkül adja ki, de két kalendáriumi versét neve kezdőbetűivel „megbijogozva” újra lenyomatja, mikor valaki a saját neve alatt teszi őket

közzé.⁶ Máskor – bár mindig és mindenben igyekszik szerényen háttérben maradni, mégis – önérzetes büszkeséggel lobbantja a nagyabecsült Kazinczy szemére: „Maglehet, hogy kisebbnek talál engem nézni a Tekintetes úr, mintsem hogy tudós correspondentiájára méltóztathatna: de hitesse el, kérem, magával, hogy ámbár a nagy világ az én kipallérozásomban erántam mostohább volt, mint a Tekintetes Úrhoz, de ha nemes bajvívásra kerülne is köztünk a dolog, soha a velem való viaskodás bectelenségére nem fog szolgálni.”⁷

Ez az érzékeny önérzet azonban nemcsak kényes gondosságra és fegyelmezettségre szorítja, hanem feltűnően *zárkózottá* is teszi. Ugyanis, hogy magát az alkalmatlan, gyötrő szenvedésektől megkímélhesse: gondosan megválogatja, hogy bensőjéből kinek, mikor és mennyit fedjen fel. Sőt a túlérzékeny lelkek eltúlzott óvatosságával kifelé nem egyszer érdes, szögletes és mogorva magatartást tanúsít, vagy túlfeszített, felzaklatott érzékenysége bántó ingerültségbe robban ki, mint pl. az Arkádia-pörben is. Pedig a felborzolt tüskék valójában ember- és világszerető, életöröme szomjas, jóságos lelkületet védelmeztek és melengettek. A látszat és valóság eme kettőssége magyarázza, hogy míg rokonlelkű, bizalmas barátai annyira szerették derűs, jóságos, meleg nyájasságáért és annyira becsülték emelkedett, tájékozott gondolkozásáért, addig bizalmába nem férköző, másízlésű kortársai szemében általában érdes, különc és rideg volt. Kazinczy találóan tapint rá e kettősségére, mikor megjegyzi, hogy „sokban paradoxus, mégpedig akarva az”.

Az idilli életérzés és érzékeny önérzet egymást kiegyensúlyozó összhangba olvadása eredményezi, hogy benne sem az életörömök után való sóvárgás nem hatalmasodik fűkevesztett élvezetvággyá, sem az érzékeny tartózkodás nem szikkad élettelen ridegséggé. Éppen e szertelenségek kizárásával igyekszik megközelíteni az idilli harmónia teljességét. Amint, Csokonai megfigyelése szerint, „dohogás nélkül nevet Mások bolondságain”, ugyanúgy a „tomboló vígságnak is futja unszolásait”, hogy lelke legféltettebb kincsét: fegyelmezett idilli összhangját semmi meg ne zavarhassa, semmi fel ne bolygathassa.

E józan mértéktartása magyarázza, hogy kora éber figyelemmel kísért szellemi mozgalmaiból is csak annyit fogad el, amennyi belső egyensúlyát nem veszélyezteti. Mint a felvilágosodás meggyőződéses híve, nagy rokonszenvvel figyeli pl. a „lepotsékolt nép dühös indulatját”, aki oroszán szívvel „mint Matyi visszapofozza A mi goromba tsapást vett a zabolátlan erőtől”. A francia forradalom szerint zsarnok megnyergelőjét, Napóleont is „Ama nemzetek vérében Úszkált világzsivánnának” nevezi. Másoldalról viszont az akkori társadalmi rendet felforgatással fenyegető és a rokokó idilli békéjét szétdúló francia forradalmároknak is odakiáltja:

*Óh kannibálok, s ember evésre nőtt
Roberspiérek! szűnnyetek életünk
Nektáros ízét mérgesíteni.*

Vagy például a *Magyar Fűvészkönyvben* Diószegivel együtt „a népnelv, a népi észjárás... ismeretével s ...romlatlan nyelvérzékel”⁸ százszámra alkotja maga is az „új és szokatlannak tetsző” szavakat, de határozattan állást foglal a nyelvújítás túlzásaival szemben.⁹ Ugyanígy odaadó szeretettel ragaszkodik „bajnoktalan” vallásához, de egyik szép példázatában meggyőződéssel hirdeti a vallások egyenlőségét.

⁶ Levele Fodor Gerzsonhoz.

⁷ Levele Kazinczyhoz.

⁸ Szalontai (Arany) János észrevételei, Nyelvőr, VII. k. 455. l.

⁹ Kardos A.: A Debreczeni Fűvészkönyv nyelve.

Ez a józan mértéktartás korántsem ingadozó határozatlanság következménye, hanem ellenkezően ösztönös és tudatos magakorlátozás, önbiztosítás eredménye, hogy így egyrészt az élet rázúduló benyomástömegét megszűrhesse, másrészt pedig a sokfélét, de mindent mértékkel rokokó életelv biztos egyensúlyát megvalósíthassa. Ehhez a boldogsághoz ugyanis

*Erköls kell oda, jó és okos értelem,
Melly mindég igaz utakon
Jár, a szép tudomány, a nemes érzés
És jó íz violái közt.*

(Éljen a barátság.)

Ám ez a kiegyensúlyozott összhang egyben súlyos gátlásként le is fékezte költőnk művészi kibontakozását. Nemcsak azzal, hogy rendszeresen hatástalanul kiszűri érzéklései egész seregét, tehát korlátozza élményesítő fogékonyságát, hanem azzal is, hogy megbénítja kifejező művészetét is. Ez okozza, hogy a költészettel is, a tudománnyal is jobbára csak a maga mulatságára, mintegy csak időtöltő műkedvelésből foglalkozik, s érzékenysége kényszerű lemondásaiért legfeljebb csak az életet érett fölénnel szemlélő bölcs függetlenségével s „nagy lélek” belső szabadságával kárpótolgatja magát.

*Függetlenségében lél a bölts nagyságot,
S neveti az arany jármos uraságot;
Ő a természetét szabadon vizsgálja,
A képzelt jót, szépet, s igazat utálja,
Ő a legnagyobb úr az egész világon,
Felyül ragyog lelke a múlandóságon,
Gyűjt ő kincset, hanem tsupán tsak magából
A valóságnak quint essentiájából;
Mert minden vagyonyját szép tudományába
Tartja s megnemesült szíve jóságába.*

(A bölts.)

Ez az a jellegzetes életmagatartás, amely a legvilágosabban utal a korabeli általános rokokó szellemi és ízlésáramlat világszemléletére. E néhány alapvető mozzanat együttese már is szembetűnően körvonalazza felvilágosult rokokó lelki alkata adottságait. De még nyilvánvalóbbakká tisztulnak lelkülete és költészete rokokó jellemvonásai, ha élményesítő fogékonysága és kifejező művészete sajátságait is sorjában szemügyre vesszük.

III. Élményvilága.¹⁰

1. A KELLEME ÉLMÉNYESÍTÉSE. Fegyelmezett rokokó lelki alkata természetszerűen eleve meghatározza költőnk felfogó érzékenységet: élményesítő készségét, és így élményei mennyiségét és minőségét is. Mindjárt első tekintetre is szembeötlő, hogy az élet végnélküli mozanattömegéből úgyszólván kivétel nélkül csak azokat a ráhatásokat élményesíti, amelyek szoros rokonságban állanak idilli életérzésével, de mint a színvak csaknem érzéketlenül elfordul és elzárkózik mindazokkal a benyomásokkal szemben, amelyek nem e maga körülhatárolta kicsi világa kellemeit tükrözik. Egyenesen meglepő, hogy pl. legfogékonyabb korszakának, katonakori országvilág-járásának változatos tapasztalatai szinte nyomtalanul peregetek le lelkülete tükréről. Nem élményesülhettek képzeletét alkotásra szító erőkként, mert beérkezésük pillanatában nem sugárzott feléjük a megismétlés vágya. Sőt e régi életforma egyes mozanatai még elvétve is csak taszító erejük révén, csak negatívumként kerülhettek be verseibe, mint például a katonaéletből való kiábrándulása, a háborús vérontás elítélése stb. De ugyanígy nem élményesülhetett a nagytávlatú fenség, az önemésztő lázadozás, vagy a fegyelmezetlen élvhajhászat szertelensége sem. Ezek jobbára már eleve kívül estek fogékonyasága körén, vagy lelke titokzatos vegyi műhelyében sorjában szelíd nyugalommá, csendes aggodalommal, halk mélabúvá, nyájas mosolygássá vagy mértéktartó életörömmé lényegültek át.

Annál odaadóbb és tartósabb érdeklődéssel tárul ki idilli világa apró életrezdülései felé, amelyek színes, változatos, sugalló erejű élmények sűrű rajaival telítik lelkületét. Mindennapi élete, kis kertje növényi társadalma és az alföldi magyar táj hangulata, szűk baráti köre és szülővárosa, haza- és emberszeretete, vallásos hite és a csendes életbölcselet, vagy a szelíd életörömök könnyed, kellemes életmozzanatai szinte páratlanul változatos árnyalatokban tapadtak meg benne, mert e kellemelemek átéléséhez mindig odatársult a megújulás szomjúsága is. Idilli életérzésének kielégíthetlensége hozza meg azt az ihlető kényszert, amely képessé teszi költőnk arra, hogy éppen itt, a kellem birodalmában törhesse át kora irodalmi közhelyeit és teremthesse meg költészetében az igazán személyes újat és többletet.

Kellemélményei azonban már csak a kellem örök törvényei miatt sem lehettek mélyek és hevesek. A maguk nemében és a korhoz képest viszont annál változatosabban árnyaltak. Úgyhogy még ma is jól kivehetően bennük remeg az egykori ember sok-sok színes lélekrezdülése. Éppen ezért nagy tévedés volna, ha e kellemélményeket későbbi költészetünkben leszűrt szépségélményeinken keresztül mérnénk, hiszen azóta a lélek roppant mélységeit járták meg és tárták fel tudatosan is költőink, és a rokokó önmaga lényegével jött volna ellentmondásba, ha nem a harmonikus kellemvilág megragadására törekedett volna. Hogy pedig a rokokó lelkület mit érzett őszinte, személyes, mély átélésnek, azt kitűnően szemlélteti Csokonai egyik érdekes megjegyzése, aki a *Lilla* Előbeszédében a mai kitágult szépségélményeink tükrében kissé szintén megfakult Himfyról úgy érzi, hogy „képzelődési nagyok, mint a teremtés, érzései hol melegek, mint a nyári nap, hol égetők és erőszakosak, mint a felháborított Aetna”.

De a rokokó lelki alkat e sajátos szemmértéke természetes is. A kiegyensúlyozott rokokó lelkület ugyanis természetszerű idegenkedéssel szűrte külön és rázta le magáról a fenség üzeneteit, hogy a kellem birodalmának finom árnyalataiban, a báj végnélküli változataiban őszinte odatárással mélyülhessen el, és belső összhangját a kellemélmények meghitt rokonjárása termékenyíthesse sajátos egyéni tartalmúvá.

¹⁰ Ez a fejezet némi változtatással megjelent a *Pap Károly-émlékkönyvben* is.

Korántsem jelenti ez azonban azt, mintha költőnk egész élete is csupa derűs mosolygás, játékos vígság vagy gondtalan életélvezés lett volna, hanem csupán azt, hogy az élet legösszetettebb mozzanataiból is úgyszólván csak a kellemelemek szívódhattak be lelkülete legmélyére, hogy mindig és mindenben a kellemet sóvárogta. És ez a kellemsóvárgás annyira kielégíthetetlen volt, hogy olykor maga a sóvárgás is ihlető kényszerré erősödhetett, mint például anakreoni dalaiban, ahol rendesen nem valamely valóságos történés lezajlását érzékelteti, hanem csupán olthatatlan kellemeszomja tör utat magának.

2. ÉRTELMI ÉLMÉNYEI. Költőnk a delelőjén levő francia felvilágosodás gondolatvilágának megismerésével és átélésével olyan friss értelmi élményekhez jutott, amelyek számos elmélkedő és tanító-költemény megírására ihlették, így korához híven elmélkedik az emberi jóság és vallásos hit természetéről, a vallások egyenlőségéről, a földi és túlvilági boldogságról, a tiszta és érzéki szerelemről, az önzés és barátság előnyeiről és hátrányairól stb.¹¹ Mivel azonban ezek az értelmi élmények legnagyobb részét nem egyéni gondolkozásból fakadtak, nem személyes töprengés leszűrődései voltak, hanem jobbra csak a felvilágosodás kialakult gondolatvilágának átvételei, így elmélkedő költeményei ma színtelenebbeknek és laposabbaknak tetszenek, mint ahogy azokat a költő kortársai érezték. Az eltelt másfél század folyamán a felvilágosodás gondolatvilága ugyanis közkinccsé, sőt sokszor egyenesen közhellyé vált, így e bölcselkedő versek olvasásakor lépten-nyomon mai hétköznapi életbölcességünk szólamiira, közhelyeire bukkanunk. E mellett költőnk rokoko lelkülete az értelmi benyomások közül is csak azokat emeli ki, amelyek kellemes lelki hullámlásokat indítanak el benne. A lét és nemlét nagy kérdéseit elkerüli, lélekháborító töprengések nem gyötrik, leginkább az idilli boldogság értelmi körvonalozása foglalkoztatja, így ma érthetően sekélynek, egyénietlennek érezzük bölcselkedéseit.

Még legszemélyesebb értelmi élménye a „nyílt okosság és nemes értelem”, vagyis a jogaiba jutott ész lehetőségeinek a felfedezéséből fakadt. A gondolkodás szabad lehetőségei annyira megkapják, hogy kalendáriumi verseiben nyilvánosan is ismételten felujjong a „józan okosság” terjedésén. Sőt szokatlan hevesességgel fordul a „világos esmeretet” gúzsbakötő babonák ellen. Kalendáriumból nemcsak kihagyja a szokásos szerencse- és időjóslást, hanem éles megvetéssel támad azok ellen, akik még most is, mikor „a Magyar Égenn a Tudomány és az Értelem világa naponként felsőbb grádusra emelkedik”, mikor az értelem nyara „Érleli már itt-ott nemesebb növénye gyümölcset” nem átalják a szép „időre kiomlott Értelmek gyökerét a tél babonáiba fagyalt Jéggel rakni körül”. Szilárd meggyőződéssel hiszi is, hogy az ész kibontakozását hátráltató babonák az értelem világossága előtt el fognak tűnni:

*A boszorkány, a levegői sárkány,
Tátos és tündér, kik az ostobáknak
A setétben ült babonás világban
Bábjai vóltak:*

*Szent hevétől a szabad értelemnek
Mind elolvadtak, valamint az ablak
Zúzmarából egy hideg északán nőtt
Tzifra virági.*

(A Debretzeni első Kalendáriumba...)

¹¹ Cs. et F. (= Csokonai és Földi, tévesen a Csokonai versei közé sorolva a Harsányi-Gulyás-féle kiadásban, II. 287. l.) A Persa Fejedelem, Szükségben segítség, Az önnönszeretet, A Szerelem, Éljen a barátság, A Debretzeni első Kalendáriumba... A Debretzeni Kalendárium második kiadása eleibe, A bölts, stb.

Az értelem szabadsága azonban nem magáért az öncélú gondolkozásért ragadja meg érdeklődését, hanem a tudományok, általában az emberi műveltség előrelendítését várja és követeli tőle. Miként a felvilágosult rokokó általában, a műveltséget ő is a legfőbb földi boldogságra vezető útnak tekintette. Valahogy úgy gondolta, hogy az egyes emberek megvilágosulása elegendő az egész emberiséget testvériesítő közös nagy idill megvalósításához. Hiszen minden képességünket és ismeretünket

*... s minden egyéb nemes
Eszközt a kegyes ég úgy ada, hogy velek
Éltünknek meredek vagy köves útjait
Símítnánk, gyönyörű részeiben pedig
Kóstolnánk az öröm drága gyümöltseit.*

(Az önnönszeretet.)

Mivel „maga az esméret terjedése és szélesedése az ember okos lelkébenn a legtisztább és neme-
sebb gyönyörűség-érzésnek kútfeje”¹² a tiszta tudományos megismerés őt magát is ellenállhatatlanul vonzza. Maga is elsősorban tudósnak számítja magát, s tudományos eredményeire sokkalta büszkébb és sokkalta érzékenyebb is volt, mint bármi más életnyilvánulására. Éppen a felvilágosult szabad értelem szemlélődő bűvárokodása dagasztja legmagasabbra emberi önértetét is.

*Álmélkodva néztem e nagy játékszínben,
Hogy a bölts természet mennyiféle színben
Hordja fel játékát a néző elébe,
S hányféle hangokkal zengedez fülébe.
Nemem méltóságát egészen érzettem,
Látván, hogy e mind ő érte van s érettem,
Érzem, melly nagy lelkem, állattársim felett,
Kikbe illy böltsset a fő jó nem lehellett.
Mi tudunk az égi testek közé menni,
A láthatatlanból megláthatót tenni.
Útját, messzeségét, s nagyságát vizsgáljuk,
S a nagy természetet keresztül bujkáljuk.
Ez érzés felséges voltával megtelvén,
S gyepágyamról mint egy kis isten felkelvén.
Mennyezete alá mentem kis kertemnek,
És ott szabad folyást engedtem eszemnek,
Melly a nyughatatlan vizsgálás szárnyain
Túl száll a halandó látás határain,
S a nagy mindenségnek már tsaknem felette
Lengvén, kis lakhelyét el is felejtette.
Már az örök végzés szent kabinéjtába
Tsaknem belenézett az egek titkába.*

(Az öröm tündérsége.)

A független bölcs csendes bűvárokodásával merül el a természet titkaiba, így érthető, ha elmélkedő hajlama igazában véve nem is az elvont gondolkozásban és nem is értelmi élményei költői kifejezésében, hanem a „fűvésztudományban” való elmélyedésében találta meg legigazabb kibontakozását és hozta létre kiérlelt gyümölcsként sok elismerést arató Fűvészkönyvüket.

¹² A Magyar Fűvészkönyv bevezetése.

3. ÉRZELMI ÉLMÉNYEI. Értelmi élményei jórészt személytelen általánosságával szemben érzelmi élményeiben még ma is jól kivehető az időhöz és helyhez tapadó valóságos átélések, személyes szemléletek eleveensége. Ezek ma is frisseknek, egyénieknek hatnak, mert nem kora közgondolkodásáról tudósítanak bennünket, hanem az egyszer élt egyén egyedülvaló lélekrezdüléseinek színeit, melegét és hangulati árnyalatait zárják magukba. Pedig költőnknek érzelmi élményei kifejezésekor a magamegmutatásában szárnyát szegő tartózkodása gátlásait is le kellett küzdenie, hogy legegényibb, legszemélyesebb lelki valóját szavakba örökíthesse.

Érzelmi élményforrásai általában a költészet mindenkori ihletői: a természet, főként kis kertje növényvilága és az alföldi magyar táj élete, az emberiség és nemzete boldogulása, szülőföldjéhez és jóbarátaikhoz fűződő bensőséges kapcsolata, a szerelmi idill után való sóvárgása és a hívő lélek megnyugvása. De az örök emberi mondanivalókat mindig a rokokó lelkület jellegzetes tükrében jeleníti meg, vagyis az érzelmi ráhatások közül is csak a kellem mozzanatai élményesülhettek benne ihlető erővé.

Mind a tudós, mind pedig a költő lelkületéhez a *természet*: elsősorban a növényvilág és az alföldi táj benyomásai férkőztek legközelebb.

A rokokó ember általában lelki alkatánál fogva is vonzódott a természet és természetes felé, csakhogy sem a természethez nem tudott közel jutni, sem természetessé nem tudott egyszerűsödni, így élete színpadán a természet jobbára csak a kellemes díszlet szerepét tölthette be. Annál szembetűnőbb, hogy költőnk milyen közvetlen közelségbe, milyen mély személyes kapcsolatba tudott kerülni a természettel. Mintha csak fél századdal később, a romantika felszabadító közvetlensége és a realizmus aprólékos életközelsége tette volna fogékonná a szemléletét.

Ám az ő természete nem a később kitáruló végtelen mindenség, hanem gondozott kis kertje egyenként számontartott növényi társadalma, vagy a közvetlenül környező alföldi tájegység megszűkített világa. E hét-nyolcszáz négyszögöles kertbe gyűjtötte össze a legritkább és legkülönbözőbb növényféléseket, hogy megleshesse titkaikat, például a szírmatlan violáét, amihez Kerekes Ferenc, a Kollégium későbbi növénytan tanára a *Fűvészkönyv* egyik példányában odajegyezte, hogy „Dr. Földi ennek tíz esztendeig kereste a virágát, és úgy hótt meg, hogy sohasem láthatta. T. Diószegi úr sem esmérhette meg mindaddig, míg Fazekas úr a kertbe be nem plántált egy tövet a Nagyerdőről és úgy lestek rá, hogy virágzik, mindaddig nézván mindennap, míg csak rajta nem kapták”.¹³ Így nem csoda, ha a természet életjelenségeihez fűződő közvetlen kapcsolata és bensőséges együttélése valóságos sorsközösséggé mélyül és egész lelkületét változatos természetélményekkel itatja át, egyben finom árnyalatok, apró éltrezdülések gondos megfigyelésére készíti. E beállítottságát a *Fűvészkönyv* bevezetőjében jóhiszeműen maga is így általánosítja: „Talám nints olyan ember, a ki ha meglát valamely különös Fát, Fűvet, vagy Virágot, annak megnézésébenn valami gyönyörűségét ne találná.” A fagyos tél például őt még inkább téli álomba merevíti, mint kis kertje polgárait, és alig győz betelni az első tavaszi olvasztó szellő langyos lehelletében új életre pezsdülő természet életmozzanatainak aprólékos megfigyelésével.

*A gémberegő természetnek
Engedj egy kis tágulást,
A sok beburkolt életnek
Lágy szellőtől újulást.*

¹³ Idézi Csűrös F.: *A debreczeni Fűvészkönyv és írói c. tanulmányában.*

*A madár hadd tsimpalygódzon
A bimbódzó tsere tetején,
Egy kis fűszál hadd nyujtódzon,
S egy szem harmat legyen a hegyén.*

(A hosszú télhez.)

A megfrissítő, vidám tavasz beköszöntésével pedig

*Számlálgatja víg orcával
Az ezüst jácintokat,
S az ibolyák aranyával,
A szagos gyémántokat....
S egy félig fejlett virágnak
Lesi biztatásait...*

(Csokonai: Főhadnagy Fazekas úrhoz.)

mint például a kökörösínét, amelynek bontakozó kis fejét még a napfénytől is óvja.

*Már a gyenge kökörts fel felemelgeti
A nyálkás avarok leple alól fejét,
És pelyhes koszorúját
Lassanként nyitogatja-ki.
Jer lágy szél, jer! öleld, és nyalogasd körül
A felkölt gyereket, jer, nehogy a fogas
Fény megverje szemével,
Vonj enyhébb levegőt reá.*

(A tavaszhoz.)

Az alföldi nyári kietlenségben együtt szenved a szomjúságtól eltikkadt kedves virágokkal, és szinte a családapa gondosságával biztatgatja senyvedő betegeit:

*Óh jó illatú szép virágim
Gyönyörűségeim, mulatságim!
A nagy forróságok megfőznek,
Vizeim enyhíteni nem győznek.
Plánták! kiket magam vetettem,
Különös gonddal ültetgettem,
Már fejetek le kezd hajolni.
Nem győzlek eléggé lotsolni.
Hát ti megragadt kis óltások!
És ti jól indult fakadások!
Szép növéstek megszűnt újulni,
Gyenge hajtástok kezd sárgulni.
Reményemet óh! ne fojtsátok,
Élteteket tartóztassátok;
Ne sápadjatok óh levelek!
Ma reggel, hogy öntözgettelek,
Ragyogónak láttam a napot,
Hogy a láthatárra felkapott,
Fényes képe még alig volt fent,
Hogy mindjárt egy kis fellegbe ment.*

*Mikor a nap ekképen jó-fel,
Nem marad akkor az eső el.*

(Az én kis kertem.)

És a felüdítő futó nyári esőt, mint legkedvesebb jóltevőjét, kibuggyanó hálával köszönti, és jótékony hatását az igazi természetbarát örömeivel részletezgeti: „Ő hozott Isten gyönyörű esőtske! Őh be jókor jössz... Hallod! áldottnak nevez a szegénység. Ess kis eső, ess.” Aztán maga is megfrissült kedéllyel udvarolja sorra a permetegben kimosdott virágait, és néven nevezés nélkül is úgy egyéníti őket, mintha megannyi tündérkisasszony egyéni mosolyát akarná megjeleníteni:

*Némellyik kinyílt örömébe,
Másik tseppet szorít keblébe.
Némellyik tömjénzi jó szagát,
Másik bókol leiván magát.
Eggyen olly szép a tsep játszása,
Mint egy síró szűz mosolygása,
Másiknak úgy függ leveléről,
Mint a gyöngy a szépek füléről...*

(Az én kis kertem.)

A természet részletjelenségeit szülőföldje, az alföldi táj hangulatának ritka átélése sűríti szerves egységbe. Alföldi tájélményei a bennük megörökített emberi, állati, növényi, zenei és festői életrésztetek érzékletes életközelségével és különös, anyagtalan lebegésükkel korához képest feltűnően újszerűek és eredetiek,¹⁴ és csaknem kizárólagosak, mert költeményeiben más tájélményesülést úgyszólván nem is találunk.

Semmi nem mutathatja meggyőzőbben, hogy természeti és tájélményei mennyire átítatták egész szemléletét, mint az a sajátsága, hogy hasonlatait, jelképeit legszívesebben a természet világából meríti. A jó kertész szinte öntudatlanul is a természet életmozzanataiban érzékeltet, növényi jelképekben gondolkodik. Pl. Iphigénia nevű leánya születése alkalmából Kazinczyt így köszönti:

*Hát csakugyan nem igaz: hogy az olyan tzipra virágnak,
Mellyet ezer közül a Természet kijegyezvén,
Tellyesnek remekelt, soha sem várhatni gyümölsét!
Megbizonyítád ezt, díszes Növevényye Hazánknak.
Mert buja szirmokkal koszorúzva derült ki Virágod
A Nagy Eszek pompás Táblájánn: mégis ihol már
Magvát is meghozta.*

(Fazekas Mihály – Kazinczyhoz.)

A felvilágosultságról pedig azt hirdeti: „Zsendül a józan okosság, A mi tsak árnyékoz, takarítgassátok előle.” Vagy Danafi szépsége már akkor kitetszik, mikor „még nem is zsendüle, Még mejje virágotskája Bimbózni se készül”. A halál is, mint valami óriás, zord kertész, „kigyomlálja” és „elhervasztja” a halandókat az élet virágos kertjéből.

Benne e ponton a tudós aprólékos elmélyedése és a költő közvetlen, friss szemlélete oly szerencsésen talált egymásra, hogy személyes természetélményeiben messze túlszárnyalhatta kora valamennyi költőjét. Mintha itt kivételesen feladta volna józan mértéktartását, oly őszinte

¹⁴ Nyári Esti Dal, Hortobágyi dal, Ki a bóldog, Lúdas Matyi, Az öröm tündérsége, stb.

odafelejtkezéssel és érzékeny fogékonysággal rögzíti meg a természeti kellem finom árnyalatait, gazdag változatait. De nemcsak az élményesítésben, hanem a művészi kifejezésben is itt oldódik fel a legteljesebben, úgyhogy éppen természet- és tájélményei őrzik ma is legszemélyesebb vallomásait.

Ugyanezzel az állandó bensőséges érdeklődéssel figyelte a *nagyobb emberi közösségek: emberiség, népe, hazája, szülővárosa és szűkebb köre: barátai és szerelmei* életjelenségeit is. Csakhogy ritka kivételtől eltekintve, az emberek világában már korántsem tudott olyan fenntartás nélkül kitárulni, mint természetélményeiben, mert itt erősen lefékezte tartózkodó érzékenysége. Éppen ezért az emberrel kapcsolatos élményei vagy legszemélyesebb ismerőseihez, vagy pedig valamely nagyobb emberi közösséghez fűződnek, mert az egyik a maga bensőséges meghittségével, a másik pedig személytelen általánosságával annyira-amennyire mégis feloldotta ezt a lelki zárat. Ez magyarázza, hogy kora költői divatával ellentétben úgyszólván teljesen hiányzanak költszetéből az akkori kiválóságok dicsőítésére, vagy udvarlására írt alkalmi költemények, sőt még meghitt barátaival szemben is csak haláluk után tud hangot adni odaadó ragaszkodásának.

Felvilágosult rokokó beállítottságánál fogva végső közösségi célként az *egyetemes emberi boldogulás* lebegett a szemei előtt. Ez alakítja ki benne a mintapolgár eszményét, aki követendő társadalmi magatartásként az egyéni és közösségi boldogság tervszerű összehangolását tűzi maga elé.

*Végyük el hasznát mai jó napunknak,
Hólnapunk gondját az egekre bízván,
Várjuk el vígan; de azért keziünket
Öszve ne dugjuk.*

*Társaságunknak ne legyünk heréji,
És ne kívánjuk, hogy előnkbe szórja
Nem velünk együtt keresett vagyonját
A takarékos.*

*Munka, gondosság, ezek, a mik által
Várhatunk vidám napokat napunkra,
S nem szorúlunk a panaszos kenyérért
Más küszöbére.*

(A Debretzeni első Kalendáriumba...)

Igazi felvilágosult gondolkozással úgy véli, hogy az egyetemes emberi boldogság legszilárdabb alapja a nemes „önnönszeretet” lehet. Mert ha minden egyes ember igyekszik a maga jobb sorsát munkálni, akkor a sok-sok egyéni boldogság végső összegezeként az egész emberiség élete „jobb és gyönyörűbb” lesz.

*...A maga jobb volta egyengeti
A műves kezeit, s hasznokat úgy szerez
Embertársainak. Kész kiki vállait
A köz terhek alá vetni, ha érezi,
Hogy hasznát veszi majd fáradozásinak.*

(Az önnönszeretet.)

Éppen ezért ismételten követeli, hogy az egyéni boldogulás lehetősége mindenki előtt egyformán nyílják meg. E felismerése teszi a szegények, elnyomottak melegszívű barátjává. Ez ihleti népszerű remekművét, a *Lúdas Matyit* is. Ezért ostromozza oly határozott keménységgel

az egyéni és közösségi boldogulás összehangolásának ellenségeit, a „maga kedvellés” önös megszallottjait.

*Óh, jól tudnánk, hogy egymásnak
Közös segítségivel
E világi vándorlásnak
Könnyen bírnánk terhivel;
De azt véljük, hogy rózsákat
Tsupán úgy szakaszthatunk,
Ha egynehány jámborkákat
A tövisbe buktatunk;
Hogy az élet édes mézét
Szánkba csak úgy nyelhetjük.
Ha a mások szája ízét
Keserűvé tehetjük...
Ez ellen már hány ezerek
Írkáltak, de hasztalan,
Mert tsak gyötrik az emberek
Az embert mind úntalan.*

(Szükségben segítség.)

De még az önzésnél is élesebben elítéli a háborút, mint a közös nagy idill feldúlóját.¹⁵ Mindazonáltal még a sok akadály és gyarlóság ellenére is rendíthetetlenül hisz az ember alapvető jóságában. Meggyőződése, hogy bár az emberi esendőség sok bűnnek, bajnak okozója mégis az ember csodálatos műszere: jó lelkiismerete, mint valami őrzőangyal

*Kitkit szívreható hangjaival tanít,
Ő megsugja miként kelljen ereszteti
Gyeplűjét s mitsodás útra botsátani.
Nem hágy ő soha el, s bár bedugod füled,
Még ujjával is int, merre keressed a
Jobb ösvényt.*

(Az önnönszeretet.)

Az egyetemes emberi élet kérdésein belül külön is szíven viselte *hazája és népe* sorsát, amelynek a boldogulásáért folytatott küzdelme aggódó vagy ujjongó együttérzéssel töltötte el. Egyetlen balsejtelmes költeményét, *A megégett Debretzeni nagy templom falai közt...* címűt is a hazafiúi aggodalom sugallta. Másik példázatában pedig óva inti népét, nehogy egy nálánál szaporább nép magvát a haza földjéből kiszorítsa. Két idegen származású szerelmétől is nem kis részben éppen az „Édes honja eránt való szent hűsége” választja el. A tudomány és műveltség terjesztésében is elsősorban a „Két Magyar Haza Hasznára” fáradozott.

*Óh ditső nemzet! Te ki hajdanában
A vitéz korban egekig ragyogtál,
A világosság kiderült korában
Éjbe maradnál?*

(A Debretzeni első Kalendáriumba...)

¹⁵ *Egy véres ütközet estvéjén, Bútsúzás a hadi élettől, Egy férje elestén kesergő özvegy, A fija halálán kesergő anya, stb.*

A rokkó világpolgár büszkén vallja magát a magyar nemzetközösség részesének, sőt magyarságtudata megnöveli emberi önértékelését is:

*Hanem azzal mégis végre
Magamat megnyugtatom,
Hogy a közös segítségre
Vólt mindég akaratom;
Ha mikor nem kelletttem,
Én arról nem tehettem.*

*De tudtam mindég érzeni,
Hogy kellene igazán
És haszonnal segíteni
E bajban forgó hazán;
S ha többet nem tehettem,
Legalább kesergettem.*

*Használtam is, megesmérem,
Mikor hogy tölt, ha kellett,
Buzgott is és folyt is vérem
Érdemes hazám mellett;
Hogy ennyit is tehettem,
Boldogságom érzettem.*

(Kalendárium magyarázata után...)

Érthetően még személyesebb ragaszkodás fűzte szűkebb hazájához, *Debrecenhez*. Önérzé-
tesen sokra értékeli „a nemes város” és a „bajnoktalan vallás” hajdani szerepét és műveltségi
fejlettségét. Úgyhogy bármennyire is rokonszenvezik a szegény néppel, mégsem tudja meg-
állani, hogy ne a jómódú, művelt városi polgár felsőbbbségével tekintsen le a „rossz pajkos
nép” elmaradottságára. E sajátos helyi közösséggel való teljes azonosulása készítette arra, hogy
„bajnoknak álljon ki” a „debreceniséget” támadó más ízlésű kortársaival szemben, és ez idézi
elő azt is, hogy mind máig Csokonaival együtt a debreceni szellemiség egyik legjellegzetesebb
megtestesítőjét szemlélhetjük benne.

Barátaihoz – akik legnagyobbbrészt maguk is költők vagy tudósok voltak, s akik a rokonlelkek
megértésével „tették édessé sok keserű óráját” – lelke egész melegével ragaszkodott. Földi,
mestere a tudományban és a költészetben, valamint Domokos Lajos, a nagy főbíró emléke
külön is megihlette, de legmélyebb baráti élményei mégis igazi lelki rokonához, Csokonaihoz
kapcsolták, aki „kedves barátja s poétizáló s botanizáló társa volt, és... hozzája a lélek physio-
nomiájában igen sokat hasonlított”.¹⁶ Lelki rokonságuk kortársaik előtt is annyira nyilvánvaló
volt, hogy Csokonai költői hagyatékának átsimítására Kazinczy sem tudott kiszemelni „alkal-
masabb embert, mint Főhadnagy Fazekas urat”. E mély baráti élmény őszinteségét sugározzák
még ma is felénk egymáshoz írt szép költeményeik, és erről tanuskodik az a szokatlanul inge-
rült, élehangú kiállítás is, amellyel a szelídlelkű Fazekas Mihály az Árkádia-pörben védelmébe
veszi az ugyancsak nagyrabecsült Kazinczyval szemben nagy barátját és költői hagyatékát.

Bár egyszer-egyszer elragadtatásában azt tartja, hogy „Hímen szívéllesztő balsamánál Nintsen
édesebb, Flórának minden fűszerszámanál Százszor kedvesebb”, végeredményében *szerelme-
seiben* is elsősorban a „lelki barátot” kereste.

¹⁶ Kazinczy: Lev. IV. k. 168. l.

*Ámornak lobogó tüze
Nem tartós; s mihelyest eltsenevésztének
A szép szembe tiztázgató
Nyájas kellemek, és pápa szemed lehült,
Mellyen képzeleted nagyobb
Fényt látott vala, mint józan eszed lele:
A bosszú s unalom nyom el.
Boldog léssel ugyan, hogy ha kis angyalod
Szintúgy lelki barátod is.*

(Éljen a barátság.)

Egyénisége legbensőbb lényegénél fogva természetszerűen vágyakozott a legteljesebb idill: a boldog családi élet után. Szerelmeiben azonban nem volt szerencsés. A szép oláh pásztorleányt, Ruzsándát és a valószínűleg francia Ámelit egyformán a faj különbözősége és a tér nagy távolsága szakította el tőle. Így csak a vesztett boldogság fájdalma, a lemondás csendes bánata mélyülhetett el személyes szerelmi élményévé.

A bizonytalan kilétű Mantzihoz és az anakreoni dalaiban emlegetett ismeretlen kisleányhoz¹⁷ kapcsolódó általános mondanivalóit kivéve, mindegyik szerelmes verséből jól kiérezhető a szeretett leány egyénisége, sajátos környezete és a költő érzelmi hullámlásának sok személyes mozzanata. A korabeli szerelmi költészet ömlengő általánosságaiával szemben Ruzsánda is, Ámeli is élő leányalak. Ha nem valami lobogó szenvedély felszítói is, de nem is valamely meghatározatlan sóvárgás személytelen címzettjei.

A szép moldvai pásztorleány, „e természet virága”, tudatosítja benne legelőször az idilli egyszerűség után való sóvárgását, és éppen a költő igazi életérzésének tudatosulása eredményezi, hogy Ruzsánda személye még a sorozat legjobb versében is kissé háttérben marad az idilli környezet bő részletezésével szemben, mivel az idilli életvágy lelke mélyebb rétegeiből tört fel, mint maga az elindító szerelem.

Az Ámelihez kapcsolódó szerelmi élményei már érezhetőbben mélyebbek és komolyabbak. Ennek megfelelően művészi ihlető erejük is jóval elevenebb, úgyhogy nemcsak számszerint, hanem érték tekintetében is az Ámeli-versek alkotják szerelmi költészetének legjavát. Bennük Ámeli testi szépsége és lelkülete egyénibb mozzanatokban rajzolódik elénk, mint a Ruzsándáé, viszont a környezetrajzuk csaknem egyéni jelleg nélkül való, szinte rokokó közhelyekből áll. E sorozat legjobbjai emelkedett lélekre valló férfias lemondásukkal méltán legsikerültebb alkotásai között foglalnak helyet.¹⁸

Valamennyi szerelmi költeményében szembevetődő, hogy mennyivel nagyobb szerepet juttat a rokokó cicomás közhelyeinek, mint más érzelmi élményei kifejezésében. Minden bizonnyal azért, mert egyik-másik szerelmes versében a rokokó közhelyes díszével igyekezett eltakarni a személyes élmény sekélységét vagy hiányait, és szerelmi élményei kiábrázolásához találónak érezhette a rokokó pompáját, de meg azért is, mert szemérmes tartózkodása még mélyebb lélekrezdüléseit is szívesen rejtette el a korízlás kifejezésjelmezei mögé.

¹⁷ Az unokahúgához, Diószegi Erzsikéhez fűződő szerelmi legendát meggyőző adatokkal cáfolja S. Szabó József: *Főhadnagy Fazekas szerelmei* című cikkében (Debreczeni Képes Kalendárium 1909).

¹⁸ *Végbútsú Ámelitől, Ugyan a'hoz, Ámelihez.*

Bár értelmére büszke bölcshez illően fennen hirdette, hogy a „szabad elme urat nem esmér”, mégis kétségek és vergődések nélkül megmaradt *hívő léleknek*. Míg más „ezer esztelent Önnön kényje tzipál a keresett bajok Vad tüskéje között, s kornyadoz életek A lelket tagadó barna gyanú alatt”, addig ő meggyőződéssel vallja, hogy „az ész vaksága pokol, s örök élte csak ott van, Hol neki mennyei fény tiszta világa ragyog”. Benne nem feszült szembe az Istent kereső vallásos hit sejtése és a felvilágosult értelem józansága, hanem ellenkezőleg egymást támogatja, hogy minél közelebb férközhessen a Teremtő kifürkészhetetlen és felfoghatatlan lényegéhez.

*Jövel tehát, a gyáva test ezer hagymázitól
És rabbilintsétől szabad
Lelkünk repüljön a világos esmeret
Szárnyánn egész az Istenig.*

(Cs. et F.)

Végső okon éppen az értelmi belátással is alátámasztott vallásos hit egyensúlyozza ki egész egyéniségét. Ha az élet elkerülhetetlen csalódásai, bánatmai és szenvedései olykor meg is tépázzák a sóvárgott földi idillt, az isteni gondviselésben való megnyugvása és a túlvilági kárpótlás reménysége újból és újból megteremti lelki világa összhangját.

IV. Művészi képzelete.

A kellem élményesítője sajátos szellemisége testbeöltöztetésére természetszerűen csak olyan életmozzanatokot válogathatott össze, amelyek e szellemiséget megérzékhették, élénk vetíthették. Ezért jellegzetes rokokó lelki alkata és élményesítő készsége ismeretében nem lehet meglepő, ha művészi képzelete uralkodó sajátságait a kellem örök mozzanatainak ösztönös vagy tudatos alkalmazásában: a kicsiségek keresésében, vagy a kicsinyítésben, a könnyed, játékos mozgások összegyűjtésében, vagy a szándékos mozgalmassításban, továbbá az életközelség érzékletességében és a kellemélmények halmozásában villanthatjuk meg. Vagyis, ha éppen a rokokó mozgalmass kicsinyítése, érzékletes életközelsége és kellemhalmozása bizonyul alkotó képzelete legjellemzőbb kifejeződési formájának.

1. MOZGALMAS KICSINYÍTÉSE. Már első olvasásra is szembetűnő, hogy költőnk mindenben és mindenütt a kicsiségeket keresi, vagy hogy érzékletesséit kicsinyítő tükörből vetíti vissza. Művészi képzelete úgyszólván sohasem kalandozik nagy távlatokba, hanem mintha csak rövidlátó lenne, odahajol idilli világa apró életrezdülései és finom árnyalatai fölé.

A természet gazdag világából pl. elsősorban csak gondozott kis kertje társadalma: virágok, fűvek, bokrok, rovarok, kis madarak stb. kötik le érdeklődését. Kertjében „a kis tollas nép... gyöngy kis hanggal... kis nyájas kontzerteket” énekelget. A futó nyári eső idején sem az égen, hanem a virágszirmokon himbálódzó vízcseppekben nézegeti a „kis szivárványokat”. De e virágok közül is „szebb a melly ki repedt pitziny Pályáján az imént dugta-ki kis fejét”, stb.

Kicsinyítő hajlama okozza, hogy szinte kifogyhatatlan a kicsiségeket, finomságot érzékeltető jelzők és képzők alkalmazásában, így például: aprótseprő, pirokska hajnal, patakotska, kis esőtske, kitsinyke, hőlgyke, hegyeske körmű tztizuska, kis dal, kis lant, jó kis világ, stb. stb.

Mivel pedig a kellem, a báj a kicsi lények könnyed *mozgásában*, játékos életrezdüléseiben érzékelhető a legtisztábban, képzelete mindent megmozdít, mindent meglelkesít. Kicsi világát játékos, ide-oda perdülő pici lényekkel népesíti be. Mialatt „játékos esze képzete szárnyain hintáztatja magát,” maga elé varázsolja a csergedező patakok és bókoló virágok közt hűsölő és hancurozó tündérlék, cicározó nyájasságok és pajkos kellemek rajait. A pelyhedző bajusz selymes prémkoszorúja például azért serdül „Hogy játszhasanak buvótskákat Bársonyában a kellemek”. Vagy a vízesés szétporló cseppjei egymással hancúrozva kergetőznek, és „a zubogón... midőn lerepülnek... apró harmatkákat szülnek”. Az eső előtti párás levegő részecskéi is olyanok

*Mint mikor a vizen tztizázik
Zefir, s pelyhetskéje megázik,
És úgy nyirkos lebegésekkel
Játszik a rá néző képekkel.*

(Az én kis kertem.)

Mozgalmassítása azonban általában olyankor is érvényesül, ha valami oknál fogva nem kicsinyíthet, ha valóságos méretekben kell ábrázolnia. Megközelítő, félig-meddig találó hasonlatok helyett magukat az egyes életrezdüléseket követi nyomról-nyomra, ezzel páratlanul fordulatossá, pergő elevenségűvé teszi egy-egy költeményét vagy versrészletét. Pl.:

*Az elbűtt Ámeli ugrik a nyakamba,
Tsókot ígér, tsak ne duzzogjak játékán,
S virágokat szór bé ingem hasítékán;
Azzal friss forgással a fák közt eltűnik,
S onnan is virágot szórni rám nem szűnik,
Most sehol sem látom, majd élémbe lebben,
Senkivel sem játszott még a zefir szebben.*

(Az öröm tündérsége.)

Sőt egyszer-egyszer a mozgalmasság egészen a költemény gerincévé, úgyszólván egyetlen művészi ábrázolásmódjává erősödik, mint pl. a *Lúdas Matyiban*, vagy a *Tzitzázás* címűben, hol e pergő elevenség egymagában igyekszik pótolni a többi művészi megérzőkítő lehetőség kényszerű hiányzását. Ilyenkor a sorozatos igésítésben és egymásra zsúfolt félmondatokban érvényre jutó rezdülések, mozgások, cselekvések halmozásával az egész verset a mozgalmasság vezérszólámára építi fel, úgyhogy mondanivalója meglassító kitérések, színező részletezések nélkül egyetlen iramban pereghet le elejétől a végéig. Ezzel az egész költemény szinte vázlatosan tömörré és utolérhetetlenül eleven lendületűvé válik. A sok közül íme példának a *Lúdas Matyi* híres vásári jelenete:

*Kérdi az úr: ki ezen lúdak gazdája? Magam la!
Így szóllott nagy nyers-nyakason Matyi. – Ennye gaz-ember!
Nem tudod itt ki az úr? majd emberségre tanítlak!
Hol vagyon süveged? mi ezen lúdaknak az ára? –
Bé nyomván süvegét, s megrázintván katzagányát:
Három márjas, úgymond, párja az ilyen amollyan; –
Kérdi az úr: Id'adod fele árán? – Ő biz az apja
Lelkének sem alább párját egy kurta forintnál.
Döbrögi vág egyet sinkójával; nosza három
Fogdmeg toppan elő; Matyit a kastélyba tizibálják;
Lúdait elhajtják; és a kapu közt hevenyében
Ötvent vágnak rá, mellyet süvegelve faránál
Egy ispán híven számlált, és Döbrögi bőrös
Karszékből szemlélt.*

Vagy még inkább a gyógynövényyszedésből hazatérő cselédség mozgalmasság kavargása Döbrögi harmadik „levonása” után:

*Haza jó a fővész tsorda rakodtan:
Bészalad egy szobalyány, meglátja az úr tsuda képét;
Elsikkantja magát, kifut, összeve rikoltja az udvart.
Egyik kérdi, mi baj? másik, hogy hol van az orvos?
Kútsolják kezeket, tanakodnak, hogy ki az ördög
Fojtá bé ismét száját nagyságos uroknak?
Óldjuk meg szaporán. –*

2. ÉRZÉKLETES ÉLETKÖZELSÉGE. A mozgalmasság kicsiségek aprólékos megfigyelése hozza oly közvetlen kapcsolatba az élet eleven valóságaival, s a való élet formáinak, színeinek, hangjainak, ízeinek személyes mély átélése termékenyíti képzeletét oly érzékletessé. Mintha nem is tudna elvontan gondolkozni, annyira az élet hamvas valóságát sugárzó képekben beszél. Szemléltető képei azonban nem többé-kevésbé megközelítő hasonlatok, hanem a kifejezendő szellemiséggel egygyélényegült jelképek. A langyos-tavaszi szellő embert és természetet felvidító hatását pl. így érzékíti meg:

*Majd a mord tél vas markának
Jámbor meglágyulásán,
S a fagy zúzos pántzéljának
Harmattá lett válásán
A szép környék örvendezvén,
Zöld bársonnyal befedi magát
S áldoz néked, tömjénezvén
Fűszerszámos viola szagát.*

(Az első olvasztó szellőhöz.)

A *Lúdas Matyi* „megjobbításának”, azaz átdolgozásának elvont folyamatát is e jelképbe tömöríti és vetíti ki:

*Bétsbe ugyan hírem nélkül szöke pőre gatyában
És bogjas fővel: most én tsimbókba kötözve
Fürtjeit és e kis katzagánkat vetve nyakába,
A korhelyt fogadott apjának visszabocsátom.*

(Lúdas Matyi, A szerző az olvasóhoz.)

Máskor a lélek legrejtettebb titkait, az érzések és gondolatok forrongó vajúdását érzékíti látási képekbe: Pl. *Lúdas Matyi* vásárra való indulását e belső tusakodás előzi meg:

*...Fel pertzene benne az ország
Látására való kívánság; már az eszében
Kezd sok gondolatok forrása mozogni, pezsegni;
Nintsen nyugta; fejét töri, míg végtére
R é s n y í l i k, mellyen szándéka folyásnak eredhet.*

És éppen e szemléletes, a kifejezendővel egygyélényegült jelképei teszik oly sokatmondóvá, ötvözötten tömörre egy-egy versét vagy versrészletét. Hogy pedig a művészi kifejezés jelentélteljességét minél jobban fokozhassa, gyakran sugalló erejű festői, zenei, tapintási, illat- és ízérzeti megérezkítésekre törekszik. Fejlett látási adottságait elsősorban ugyan a festőiség fogja meg, de a többi érzéklési lehetőség is bőven ellátja képzeletét a művészi ábrázolás építő elemeivel.

Látási ábrázolásai nemcsak nagyobb számukkal tűnnek fel, hanem tiszta szemléletes voltak-
kal is. Egy-egy költeménye lényegét gyakran a festői látásmód finom árnyalásai adják meg,
mint pl. az *Ámelihez* írt szép epigrammájáét, ahol valósággal remekel az életmozzanatok és
másuló színárnyalatok kristálytisztá megérezkítésében.

*Mint mikor a nap az ellátás szélére lejutván
Visszatekint, s aranygyapjas felhőknek alóla
A már barnuló erdőkre veresses arany színt
Leggyent, azzal elül, s az arany festést is azonnal
A sűrűségből kibukott árnyék letörüli;
Ámelim így nézett még egyszer hátra, kezével
Melljét és ajakát illetvén, s azzal el is tűnt,
S engem az aggodás és a siralom beborított
Bús árnyékával. Majd rólatok elfeketült fák!
Mind elmászkálnak lassan a lomha homályok
Egy pompás hajnal hasadása után; de az én rám
Gyült éjnek véget nem vét az örökre lement nap.*

(Ugyan'ahoz.)

Mivel a rokokó idején a zene valósággal betör az irodalom területére, a *zeneiség* bűvölete alól költőnk sem vonhatja ki magát. Sőt ahol csak alkalom kínálkozik rá, mint például a verselés szinte túlcsiszolt dallamosságában és hangfestő részletek beszövésével, szívesen engedi is a közízlésnek. Pl. indulója elején, ahol a harci zaj és ropogó fegyverek különböző hangszínének szerencsés egybefonásával a magyar rokokó egyik legjobb hangfestését alkotta meg.

*Trombita zeng, dühög a paripák nyoma, durrog az ágyú,
Bőg morog a levegő, püfög a föld, bömböl az elgyúlt
Bombi, az aprólék tűz fegyverek egyre ropognak.*

(Rajta vitéz!)

Olykor a hangfestés szinte önálló betétte különül, mint pl. az alföldi alkonyat zizegését, zörejeit, egész zenei hangulatát megkapó összhangba foglaló alábbi sorai:

*Mint a szívem, tsendes vólt a levegő is,
A nap után bámúlt tán még a szellő is.
A disharmóniás békák piánója,
A tactusra zúgó malom zubogója,
Vízi bika, buggyok, fütttyök, hápogások,
A pittyet tzipfrázó fűrj pallattyolások,
Egy panaszát nyújtó kis fülemülének
Hangszálai között a mint ögyelgének,
Az elfáradt erőt nyugvásra rengették
És a higgadt elmét andalgóvá tették.*

(Az öröm tündérése.)

De a kellem költője felfokozott érzékenységgel szívta magába és foglalta be a verseibe „a babonás gyenge tapintat”, a „fűszeres illatok” és a „mennyei jó ízlés” enyhe bódulatait is. Ismételten felidézgeti a gyümölcsök és a must zamatát, meg a tarka virágok balzsamos lehelletét. Megtapintgatja a serdülő bajusz selymes prémkoszorúját, a mezők zöld bársonyát, sőt a felhők habos szőnyegét is. Hogy az eleven valóságok ínycsók érzékelője a művészi kifejezésben milyen finom árnyalatok ábrázolásáig jutott el, azt meggyőzően tanúsítja *Álom* c. verse e néhány sora:

*...a minap
Gondolkozva ledűlök
Egy kis rózsabokor tövén;
Ott, a szenderedés angyali lágy meleg
Álom ködjével béhehegének, és
Selymes kis kezeikkel
Szemhéjam lesimítgaták.*

3. KELLEMHALMOZÁSA. Mivel azonban tudatos magakorlátozása igen sok érzéklési és élményesítési lehetőséget eleve elzárt előle, ezért mintegy kárpótlásul arra törekszik, hogy lebecsült sorompójú kicsi világa fellelhető kellemmozzanatait a maguk sokrétű teljességében átélhesse és kifejezhesse. Ez az igyekezete készíti arra, hogy környezete életjelenségeit egyszerre több oldalról is, egyszerre több érzékszervével közelítse meg, mert így a formák, színek, hangok, ízek, illatok és tapintások összetett érzékelései elővarázsolják számára az életteljesség ígézetét. Többek között pl. „*Az új bor*” c. anakreoni dalában, ahol a bor és a szerelem könnyű mámora és a különféle gyümölcsök színe, zamata fonódik össze sokszínű élménymozzaikká.

*Be jól esett te kis lány
Zsendült tseresznye szemmel
Zsendíteni a szerelmet.
Be jól esett az első
Piros epert pirosabb
Szátskádhhoz illegetnem.*

*Guggon, tudod, be jó volt
Tsipegetni gyenge szőlőt,
De levét ezerszer is jobb
Dúdolva szürtsölésznünk;
S eszemadta kis kezedből
Mogyorót szemelni hozzá.*

Máskor a zuhogó esőcsipke és a szaladozó „tzifra villám” mozgalmasságának másuló szín- és hanghatásaiban keresi meg az óhajtott többrétűséget:

*Még eddig tsak nagy tseppek hulltak,
Már egyszerre neki zúdultak,
A mint sűrűn lefelé jönnek,
Milly ezüst színű retzét szőnek,
Mellyel – míg közte szaladoznak,
A villámok megaranyoznak.
Ők zendülnek, ezek zuhannak,
S együtt be szép hangzatot adnak!*

(Az én kis kertem.)

A kellem halmozására irányuló törekvése legtudatosabban *Az érzékenységek* c. versében nyilvánul meg, ahol a rokokó általános divata szerint a látás, hallás, szaglás, tapintás és ízlés társul össze, hogy a szeretett leány szépségét és a remélhető boldogság nagyságát kidícsérhesse.

Az életteljesség szüntelen sóvárgása avatja oly gazdaggá, színessé és elevenné java költeményei *környezetrajzát* is. A versindító alapélmény életteljes megérzékítése végett ugyanis töle telhetően megragad, összegyűjt és versbefoglal minden olyan életrezdülést, amely az ízlésegység lehető megtartásával élményei érzéketes kivetítésével kecsegtet. De éppen ez az egységes ízlésű környezetrajzra törő igyekezete magyarázza azt is, hogy egyes alkotásai oly nagy ízlésbeli eltéréseket árulnak el, és csak ha a versalkotó lelki indítékok azonosságát felismerjük, tapinthatunk rá ízlésbeli eltérései mélyebb rokonságára is.

De a kellemes élménymozzanatok sűrítése érteti meg szemlélete olykori zsúfoltságát, mesterkéltséget is. Ha ugyanis belefelejtkezik az árnyalatok finom részletezgetésébe, akkor elkerülhetetlenül terjengőssé és bonyolulttá kell válnia. Úgyhogy ilyenkor éppen a teljesebb érzékeltetésre való törekvése homályosítja valóságatlenné, árnyaltságában is kevesetmondóvá egy-egy költeményét. Mint például az alábbi sorait is, ahova cicomás rokokó közhelyszerűséggel összezsúfol a szemléletből adódható minden színt, formát, mozdulatot és tapintási érzékletet, hogy álmából ébredező szerelmese szépségét minél teljesebbé tehesse:

*Szép volt hát tsakugyan, mikor
A legszebb kis ajak rád mosolyog vala
Nyájas gerjedezése közt
Angyalkádnak, ama kis bigets enyhibe.
Nyugvó Ámeliden mikor
A pajkos szelek úgy mertek enyelgeni,*

*S olly tsalfán suhanának el
 A kintset fedező fátyol alatt, mikor
 Ógyelgő kezeid tsupán
 Őt hat szál violát kaptak imitt amott,
 Nem hagyván szemedet velek
 Szét kórászni. Mihelyt tsókkal elegy rakád
 Ártatlan violáidat
 Édesden rezegő mellje növésire,
 Ámor szárnya alatt puha
 Szendergésbe merült szép szemeit miként
 Tsiklandá-fel az ébredés.
 Mint küszködtek a híg álom alá lapult
 Andalgással az ellene
 Serkent s a ki ki nyílt tztizározó
 Nyájasságok; az angyali
 Féynyel rád kiderült Ámeli hajnala
 Futkározó ragyogása közt,
 Melly édes repesést hintetett beléd.*

(Éljen a barátság.)

Legjobb, legszemélyesebb alkotásaiban azonban szerencsésen elővarázsolja e sóvárgott életteljességet, mert – bár a mozgalmas kicsinyítés és kellemhalmazás túlhajtása minduntalan valószerűtlen, anyagtalan lebegések elérésére készti, eleven valóságokhoz tapadó életközelsége pedig szorosan az élet nyers vaskosságaihoz köti, mégis e kísértő egyoldalúságok elkerülésével és adottságai szerencsés kiegyenlítésével – legjava költészetében sikerül megvalósítania művészi képzelete legnagyobb teljesítményét: az anyagtalan lebegések és vaskos életközelség finom egyensúlyát, a rokokó lehellétszerűségek hamvasan és magyarosan életteljes megérezkítését.

V. Megformáló művészete.

Képzelete belső formaadásának tanulságain kívül érdekes útbaigazításokat tár elénk költészete külső köntösének: műformájának, verselésének és stílusának az elemzése is. A népi rokokó művész egyéniségének leglényegesebb vonásai első tekintetre legkézzelfoghatóbban éppen e külső forma mozzanataiban ragadhatók meg. Egyben az élmény és kifejezés viszonya, a gondolat és szó egyéolvadása vagy tátongó szakadéka élesen rávilágít az alkotó művész megformáló készségének értékeire vagy hiányaira is.

1. MŰFORMÁI. Ha az egyszerűség és közérthetőség kedvéért költőnk alkotásait műfajok szerint is csoportosítjuk, akkor azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy leggyakoribb és legkedveltebb kifejezési formája a dal, továbbá az életkép és az epigramma, vagyis éppen azok a „kis” műfajok, amelyek rövidségük, könnyedségük és közvetlenségük révén az egész európai rokokó irodalomban a legkedveltebbek voltak, s amelyekbe költőnk is a leghiánytalanabban bele tudta zárni kellemélményeit, ízléstörténeti szempontból magában véve már az is jellemző, hogy dalai, életképei és epigrammái számszerint is az *Aprótseprőségek* több mint kétharmadát teszik ki, és mert élményvilága épp ezekben fejeződhetett ki a legzavartalanabban, ma is éppen ezek között találhatjuk meg legsikerültebb és legjellemzőbb verseit. Ellenben költeményei harmadik harmadát kitevő elégiái, ódái és tankölteményei között már csak elvétve találunk egy-egy sikerültebbet, mert sem az elégikus panaszkodás, sem az ódai szárnyalás vagy a töprengő elmélkedés nem illett egyéniségéhez. Pedig e csoportba tartozó költeményei jelentős szerepet játszottak a költészetéről alkotott közvélemény kialakításában, mivel a kis műfajok még legteljesebb versgyűjteményében is minden rendszer nélkül váltakoznak terjedelmesebb alkotásaival, és az olvasó az ítéletét többnyire nem a jelentékteleneknek látszó kisebb alkotások, hanem e terjedős nagyobb versek hatása alapján szűrte le.¹⁹

Rokokó lelkülete természetszerűen e kedvelt kis műformákat is a maga sajátos egyéniségéhez idomította. Kellemhalmozó kedvében olykor a szokottnál jobban elnyújtottakká, néha túlrészletezőkké, túldíszítettekké alakítja őket. Általában azonban jó érzékkel ügyel e kisebb versek zártságára, kerektségére s legfeljebb néha a kifejezés feszültsége lazul meg, vagy az előadás tömörsége hígul fel bennük. Egyik-másik versének arányos tagolása, a csattanók ügyes előkészítése és elhelyezése meg egyenesen fejlett megformáló készségére vall.

2. VERSELESE. Akárcsak gondolatvilága kialakításában, versformái megválasztásában is a legteljesebb korszerűsége törekedett. Mivel pedig kora a rokokó, empire és romantikus életérzések egymásbafonódásának az ideje, egészen természetes, ha az ízléskeveredések hatásaként költészetében a verselés mindhárom nemével egyformán megpróbálkozik. A Földi-Rádáy-féle „kétszeres”, mai nevén nyugateurópai formáknak rokokó lelki alkata, hangsúlyos

¹⁹ Legjava költeményei: *dalok*: Nyári Esti Dal, Kalendáriom magyarázatja után, Aggodalom. Exurge cor meum. A korán jött esőhöz. Az első olvasztó szellőhöz, Ámelihez. A serdülő bajuszhoz. A hosszú télhez stb.; *anacreonai dalok*: Az új bor, Költőn adott gyümölcs, Jó a bor, Tzitzázás, Az élet, stb.; *életképek*: Az én kis kertem. Ki a bölög, Hortobágyi dal, Egy gerlitze keserve, Az öröm tündérése, stb.; *epigrammák*: Csokonai Vitéz Mihály halálára, Ugyan a'hoz, Kazinczyhoz, A bölts, Az én poézisom, stb.; *elégiák*: Végbútsú Ámelitől, Egy férje elestén kesergő özvegy; *ódák*: A megégett Debretzeni nagy templom falai közt, Néhai Debretzeni Főbíró Domokos Lajos halálára; *tanköltemények*: Cs. et F., A persa fejedelem, Az önnönszeretet, Szükségben segítség, stb.

magyar versalakjainak az élő hagyomány ereje, az időmértéknek pedig az empire divata szorított helyet költészetében.

Lelki hajlandóságának megfelelően költeményei nagyobbik felében láthatóan szívesen és sikerrel használja a *nyugateurópai* versformákat, amelyek a rím és az időmérték összekapcsolása révén erősebb, halmozott zeneiségükkel nagyszerűen illettek a rokokó zenei hatásokat kedvelő törekvéseihez. A kétszeres vers, s főként pedig a magyar rokokó legkedveltebb versformája a 8–7-es rímes trochaeus a magyar beszéd dallamához jól találó lejtésével, lágy zeneiségével és nem utolsó sorban akkori újszerűségével annyira megkapta költőnk érdeklődését, hogy rímes költeményeinek mintegy a felében megtalálható.

Tisztán *hangsúlyos* sorai már valamivel döcögösebbek. Bizonyára azért, mert míg a nyugateurópai versformák éppen ebben az időben nyertek elméleti tisztázást, így rímes-időmértékes verselési gyakorlata teljesen tudatos lehetett, addig a hangsúlyos magyar verselést költőink akkor még elméleti tisztázás hiányában úgyszólván csak zenei érzékükre támaszkodva művelhették.

Az *időmérték* „pompás tógáját” saját bevallása szerint is jobbra csak az empire egyre erősödő irodalmi divatának engedve ölti magára.

*A mely verssorok egynéhány egyforma betűkön
Végződnek; hajdan azokat nevezék magyaroknak,
Már azokat ma tzigány s kóldus szájába valóknak
Hirdetik. A Drómó tudná ízlésteket édes
Lantosim! A míg hát e per valamerre ledűlne
Írjunk kis Músám pompás tógát viselendő
Verseket is, ha tudunk, de azért senkit se nevezzünk
Kóldusnak, se tzigáynak az e félékbe ha nem fog
Kedvet lelni, mivel zabolát nem szenved az ízlés.*

(Az én poézisom.)

Ez a magyarázata, hogy az ó-klasszikai verselésből majdnem kivétel nélkül csak a puszta formát veszi át, és alig igyekszik megközelíteni e formákat életre hívó klasszikus szellemiséget. Viszonylag nagyobb sikerrel használja a görög lírai formákat,²⁰ amelyek közül az anakreoni jól is illett egyéniségéhez, de a hexameter²¹ méltósága és hősi fensége érezhető ellentétben állott lágy közvetlenségével. Mivel pedig a klasszikus formákban is jellegzetesen rokokó élményeit jeleníti meg, gyakran sehogy sem tudja áthidalni az élmény és a forma eredendő ellentétét. Ha a lírai sorokban már-már el is mosódik ez az ellentmondás, a hexameterben annál inkább megérezhető az idilli lélek bukdácsolása. Míg azonban a *Lúdas Matyiban* a hősi forma és a furcsán perdülő mondanivaló ellentétét az olvasó mosolyban oldhatja fel, addig másutt számos esetben zavaróan hat, mert az ellentmondás feszültségét a mosoly villámhárítója nem vezeti vagy nem vezetheti le a műélvezet sérelme nélkül.

Verselése többretű gazdagságát az ízléskeveredésen kívül némileg talán az is előidézte, hogy láthatóan változatosságra, formagazdagságra törekedett. Csaknem valamennyi versét más-más formában írja, úgyhogy a rokokóra annyira jellemző 8–7-es sorkapcsolaton, a hexameteren és az anakreoni mértéken kívül a legtöbb formát csak néhányszor alkalmazza. Változatosságra való törekvéseire vall az is, hogy hangsúlyos és kétszeres verseiben csak elvétve használ

²⁰ Anakreoni 11, alkaiosi 9, asklepiadesi 4, glykoni és asklepiadesi sorpár 2, sapphoi versszak 2 versében fordul elő.

²¹ A *Lúdas Matyival* együtt 14 versében található.

egyenlő hosszúságú sorokat. A leggyakrabban különböző szótagszámú, tehát különböző dallamú sorokat kapcsol össze állandó sorphárokka, hogy a vers zenei hatását ezzel is fokozhassa.²² Megesik az is, hogy egy-egy költemény, sőt egy-egy versszakon belül is ismételten változtatja a versformát, így többek közt a Cs. et F. c. párbeszédese tankölteményében, ahol a beszélő változásával az időmértéket is majdnem mindig cserélgeti. Azonfelül az amúgy is inkább rövid sorokat sokszor belső rímekkel még apróbb sorokra tördeli, hogy egészen szeszélyes sorképletekhez vagy szabad áriaformákhoz jusson. Verselése változatos nyugtalanságát külsőleg is aláhúzza azzal, hogy az egyes sorokat gyakran szeszélyes ki-bekezdéssel helyezi el a versszakokban, és ezzel a versszak foltját a szem számára is cikk-cakkos körvonalúvá alakítja.

Bár verseit mindig nagy gonddal „csinosítgatja körül”, korántsem bizonyul olyan bravúros formavirtuóznak, mint például Csokonai. Sőt „szép, elmés, és könnyen folyó Versezetei” gyakran éppen a túlságos símaság, csiszolgatás folyamányaként válnak színtelenekké vagy erőtlenné. Ezt még csak fokozza azzal, hogy rímeit is túlzott gondossággal válogatja össze, vagyis nagyjából egyenmő s így egyben egyhangú hatást keltő szavakból párosítja össze. Pedig a rím nála igen gyakran nemcsak dísz, hanem szerkezeti elem is, mivel a bonyolultabb versszakaiban a különböző hosszúságú sorok összetartozását éppen az egyfélék összerímeltetésével igyekszik kiemelni.

3. NYELVI KIFEJEZŐ KÉSZSÉGE. A költői lelkület nemcsak az élményesítés szempontjából kristályosodási középpont, hanem a kifejezés eszközéből, a nyelv anyagából is elsősorban csak azokat az elemeket vonzza magához, amelyeket belső világa testbeöltöztetésére a legkifejezőbbeknek érez. Éppen ezért költőnk egyéni szókinccse, sajátos szókapcsolásai és egyéni zamatu nyelve kínálja a legkézzelfoghatóbb mozzanatokat egyénisége megvilágítására.

Mindenekelőtt egész kis szótárt lehetne összeállítani azokból a sűrűn használt szavakból, amelyeket a friss szóélmény eleven ereje és a költői elhitezés szándéka sodor be a stílusába, így például: nyájas, gyenge, lanyha, tsalfa, pajzán, tsalárd, durtzás, virgontz, furtsa, bolygó, szendergés, andalgás, tiztázás, perdül, pezsdül, zsendül, lebeg, leng stb. stb., amelyek az általános magyar szókinccsből mind azért különültek ki és azért állandósultak a költő szavajárásává, mert életérzését bennük érzékelte meg a leghiánytalanabbul. E mellett újszerű szavai: mint „derekának lágy fekvést puhogattak”, „kis sípját tillingatja”, „baját bokroztatja”, továbbá puhalkodik, magakedvellés, zubogó, rébzés stb., vagy ritkább szóösszetételei, mint csalszavak, fénytárs, sirtzim, magafelejtés, vázparipa, borfa stb., legfőképpen pedig érdekes, sokszor szokatlan szókapcsolatai, mint barna gyanú, göndör árnyék, híg álom, gunnyasztó hajnal, dúrtzás sors, tornyozó remény, gyöngyellő ligetek, félkéz okosotska stb. még szembeütőbben mutatják lelki tartalma és a megérző szó szoros kapcsolatát. Ugyanígy a lehető legteljesebb megérző szándéka juttat helyet stílusában a tájszavaknak, mint pl. palol, lebernyes, elgyalít, badár, russzan, barkátsol, pitlélt, bigets, torongy, kornyadoz, fennyen, hurítás, dalma-hodó, bajmol stb., és a korabeli idegen divatszavaknak, mint pl. módiz, kabinét, rebellió, frizur, maskara, manöver, mantlisák, currens, praktika, nektáros, lántzéta, spádé, tászli, paróka, koszperd stb. Legjobb bizonyosság erre, hogy bár tudatosan is érdeklődött a népnyelv iránt és bár mindig mindenben korszerűsége törekedett, mégis sem a tájszavak, sem a divatszavak nem fordulnak elő stílusában nagyobb számmal. Csak ott és csak akkor használja őket, ahol és amikor a kifejezés teljessége – érzése szerint – megkívánja.

²² A 6, 9, 11, 12, 15 szótagos sorok összesen 9 versében, különböző szótagszámú sorkapcsolatok összesen 27 versében fordulnak elő, főként így párosítva: 7+6, 8+7, 9+ 8, 10+9, 10+8, 11+10, vagyis a hosszabb sor általában megelőzi a rövidebbet.

Született stilisztaként általánosságban kitűnően megérzi és felhasználja egy-egy szó vagy szó-csoport kifejezésbeli erejét, képzeletmozdító hatását. Jól megválasztott szavai egész sor kép-zetkapcsolást indítanak el, messze nyíló távlatokat pattantanak fel, ezzel jelentésbeli feszült-séget, tömörséget idéznek elő. Pl. a másvilágon megvilágosult lélek úgy érzi, hogy e földön csak „a test koldus bottyja után vakoskodott”, és úgy látja, hogy földi jólétünk egyengetésével csupán „büszke göggel Férgék alá nevelünk takarmányt”. „A rohanó zápor is jéggel morzsolta törekké a lepotsékolt szép gabonát.” Vagy mikor a halálosnak vélt szerelmi bánatát így igyek-szik érzékeltetni:

*Nálad nélkül nem találom
E világban kedvemet,
S érzem, hogy a végső álom
Már altatja véretem.*

(Ámelihez.)

Máskor a szavak és félmondatok egymás mellé való tömörítésével, vagy a legkülönbéle mon-datfajták eltérő dallamainak összesűritésével teszi fordulatossá és változatossá a stílusát, így alakul ki az az egyéni zamatú, sajátos színezetű és dallamú nyelvi kifejezésmód, amely jellemző zománcot ad költészete legjavának. Pl.:

*Óh meddig kell még a mord szél
Dérdurságát szenvedniünk?
Engedd már óh makrantzos tél
Zúzos lárvád elvetniünk!*

(A hosszú télhez.)

Nyelvi kifejezésmódja azonban nem egyformán egyenletes és találó. Kora ízléskeveredése következtében ugyanis gyakran bizonytalanná és botladozóvá alakul. Minthogy egyéni rokokó szavajárása eleve nem lehetett alkalmas empire, preromantikus és népies-reális ízléstartalmak megérzékítésére, így a szó és mondanivaló ellentétének nem egyszer érezhető ízléstörés forrá-sává kellett válnia. Ehhez járult még, hogy egyes közhelyes rokokó verseiben is a szavak – mintha csak elvesztették volna eredeti jelentésbeli értéküket – mindegyre színező, árnyaló jelzőket kívánnak, hogy a rokokó közhelyek zsúfolásával és árnyalásával felkelthessék a kife-jezésbeli teljesség ígézetét, s így az ilyen költemények stílusa erőtlenné hígul. Ahol azonban a lelki tartalom és a megérzékítő szó szerencsésen egymásra talál, ott kikristályosodik az a sajátos egyéni zamatú nyelvi kifejeződés, amelynek a mélyéről lépten-nyomon felérzik valami abból az ősi beszéddallamból, amihez foghatót csak régi versemlékeinkben találha-tunk. Nem utolsó sorban ez a fel-felvillanó ízes nyelvi tösgyökeresség adja meg ma is költé-szete egyik legnagyobb értékét és emeli alkotásait a tömény magyar lényeg keresőinek érdek-lődési körébe.

VI. Ízlésirányai.

1. ROKOKÓ ÍZLÉSÁRNYALATAI. Ha már most összegezzük költőnk lelki alkatára, felfogó érzékenységre és kifejező művészetére vonatkozó elemzésünk eredményeit, akkor feleletet adhatunk a tanulmányunk elején felmerülő ellentmondó kérdésekre is. Idegen értékelési szempontok érvényesítése helyett immár a maga igazi mértékével mérhetjük, és félreismerhetetlenül megállapíthatjuk, hogy költői hagyatékából jellegzetes rokokó emberi és művészi arculat körvonalai rajzolódnak elénk. Összes műveinek több mint kilenczede, tehát minőség és mennyiség szempontjából egyaránt túlnyomó többsége, kétségtelenül rokokó életérzés és művészi ábrázolásmód terméke. Ezek mellett mindössze csak néhány olyan verse akad, amely nem a rokokó ízlést tükrözi, vagy amelyben nem a rokokó sajátságok jelentik az uralkodó színt.

Ám ha rokokó ízlésben fogant verseit az egyéb ízlésűektől elkülönítve is szemügyre vesszük, akkor nyomban kiderül az is, hogy a rokokó ízlésirány letagadhatatlan jegyeit magánhordozó nagy többség sem alkot teljesen egységes csoportot, nem képviseli valamennyi idetartozó költeménye uralkodó ízlésirányának ugyanazt az árnyalatát. Míg ugyanis e költemények egyharmadában nagyon is szembetűnők a rokokó díszek, addig e verscsoport másik kétharmadában – bár minden sorából árad a rokokó igazi lényege – nem fitogtatja olyan hivalkodóan a rokokó általános, közhelyszerű pompáját.

Behatóbb lélektani vizsgálat könnyen kiderítheti, hogy e mérsékeltebb, tartózkodóbb költeményekből álló csoport éppen költőnk legszemélyesebb, legbensőségesebb verseit foglalja magában, míg a rokokó közhelyekkel túlszúfolt kisebb csoport már kevésbbé személyes mondánivalójú, gyakran csak egy-egy divatos ötlet vagy tárgy megverselésére szorítkozó költeményekből áll. Legszemélyesebb, legmélyebb élményei önkénytelenül is megtalálták a lényegükből folyó művészi kifejeződést, de felszínesebb és éppen azért kisebb ihlető erejű lélekrezdülései vérszegénységét kénytelen volt a korabeli közízlés cikornyás közhelyeivel elleplezni. E mellett szól az is, hogy bár fiatalabbkori verseiben gyakoribb e közhelyes kifejezésjelmez alkalmazása, e két csoport szembeötlő ízlésbeli különbsége mégsem hozható szorosabb összefüggésbe költői fejlődésével, hiszen idősebb korából is több közhellyel megtűzdelt költeménye ismeretes, hanem sokkal inkább az ihlető alapélmény önálló formaalkotó erejével vagy közhelyeket vonzó hiányaival magyarázható meg. Mindössze is csak néhány szép szerelmes verse – az Ámeli-versek legszebbjei – jelentenek ez alól kivételt, mert ezekben elmélyült férfias bánatát díszes ötvözetű pompában jeleníti meg.

Személyes rokokó ízlésű verseinek kitűnő példaképe egyik legjobb lírai költeménye: a *Nyári Esti Dal*, amit maga is annyira egész költészete foglalatának érzett, hogy ritka kivételként gyors egymásutánban kétszer is kinyomatott.²³ Valóban ez a verse hiánytalanul magába zárja mindazokat a maradandó emberi és művészi értékeket, amelyek költőnket a magyar rokokó oly érdekes és értékes költőjévé avatják, és amelyek még ma is oly közel tudják vinni költészete legjavát az olvasó szívéhez.

*Halkkal ingó lanyha pára!
Száldogáló harmatok!
Kis furuglyám lágy szavára
Tiszta hangot adjatok.*

²³ Debreczeni Kalendárium, 1824 és Hébe, 1825.

*Lengd be véle gyenge szellet
 Sík mezőnk határait,
 A juhász a nyája mellett
 Hadd fülelje sorjait.*

*Míg az este bíborozza
 A lement nap hajnalát,
 Míg az éj betsillagozza
 Széttérítve fátyolát,
 Addig a menny földre hinti
 Balsamának harmatit,
 S új erővel áldva inti
 Új örömré állatit.*

*A motsáros nép kuruttyol,
 Prütsög a sok kis bogár,
 Rétze hápog, fürj palattyol,
 Hangitsál egy kis madár.*

*Jó napunkat feltserélő
 Édes esti nyugalom!
 Téged áld e tenger élő,
 Téged áld e kis dalom.*

*Harmatoddal részegülve
 A virágos tarka rét,
 Hímje nővel egyesülve
 Néked ontja fűszerét;
 A nap éles fénye sulyján
 Minthogy úntig szenvedett
 A kaszás a szűre ujján
 Alva tisztel tégedet.*

*Óh palolj rá tsendes este
 Nyugtató lehelletet,
 Hogy törődött vére teste
 Újra nyerjen életet;
 Szálj le rám is sátorozva
 Szenderítő nyugalom,
 Közbe közbe szunnyadozva
 Csendesedj le kis dalom.*

E szelíd bágyadtságot, lágy zeneiséget lehellő költeményében – amely egyébként a magyar rokokó költészet egyik legszebb verse is – még ma is jól kiérezhetően benne remeg a maga teljességében költőnk ízig-vérig rokokó lelkülete, egész életmagatartása. Ez a finom arány-érzékkel megalkotott öt szakasz egymagában is beszédes tanúvallomás arról, hogy a magyar életvalóságok élményei hogyan lényegülhetnek át könnyed, színes és mozgalmas rokokó művészeté. Költőnk az alföldi magyar táj és élet mozzanataiban sorra megkeresi és élményesíti a mozgalmas kicsiségeket, a hang-, szín-, íz- és illathatásokat, egyszóval a rokokó szépségességével rokon legkülönbözőbb kellemes elemeket, hogy a lehető legérzékletesebben élénk varázsolhassa az alföldi magyar idill életteljességét. Mivel pedig valóságos mély átélés zárul benne a maga öntörvényű formájába, a költemény szövetébe nem tapadhatott be úgyszólván semmi a rokokó zavaró versdíszítő cikornyáiból. Éppen ellenkezőleg, a rokokó lelkület

lehelletszerűségeinek és a magyar élet eleven valóságainak szerencsés összehangolásával sikerül megalkotnia e fajta verseiben azt a legszemélyesebb művészi kifejezési módot, amely a magyar rokokó ízlés különálló, egyéni arculatú költőjévé avatja, így érthető, ha az egész *Aprótseprőségekből* éppen e csoportbeli alkotásai maradtak a legélőbbek, és hogy mind máig ezek őrzik magukban azt a személyes és művészi többletet, amit Fazekas Mihály költészetünk számára örökül hagyott.²⁴

Közhelyes rokokó versei mintaképeül legalkalmasabban *A serdülő bajusz* c. költeményét választhatjuk, amely már első olvasásra is elárulja, hogy csakugyan a kifejezendő élmény sekélyebb és hiányosabb volta kívánja meg az élménypótló közhelyek versbeszövődését. Maga a versindító élménymozzanat személyes átélésből, az öregedő férfi szomorkás lemondásából fakadt ugyan, de a költő versépítő kedve valóságos élménymozzanatok helyett inkább a kínalkozó szemlélet lehetőségeiből adódó játékos részletezésekkel vagy kora közhelyes kifejezésdíszekkel és játékos mitológiai vonatkozásaival díszítgeti körül. Ez annál is inkább kézenfekvő, mert az ilyen versek tréfás alapötleteit az ízléskeveredés veszélye nélkül fonhatta körül a korabeli közízlés kifejezésjelmezeivel. Ezek együttesen magyarázzák, hogy e csoportba tartozó versei általában aránytalanul túldíszítettek, sőt igen gyakran túlzásfoltan és homályosan terjengősekké sikerültek.

*Iffjú tolla Amor nyilának
Serdülő bajusz! idvez légy!
Sok szerelmes tsókok párjának
Felibe prémkoszorút tégy;
Míg a finnyás nyári lepkéket
Torzos tarlód el nem inti,
Vagy míg a göndör szőrötskéket
A tél dérral be nem hinti.*

*Mondja bár a szépség Mómussa,
Hogy ékesnek nem tart senki,
Ne hidd kis Cupido mókussa,
Tsak pelyhed jobban tesszen ki,
Hogy játszhasanak bűvótskákat
Bársonyában a kelleme,
Majd meglásd milyen gyöngyszikrákat
Szórnak rád minden szép szemek.*

*Én is sodrom, de mind hiában,
Zúzos fürtjét a szürkének,
Elhül ettől a tsók szájában
A könnyen ingó hölgykének;
S midőn szeme rezzenéséből
Bóldog jeleket képzelem,
Torzomtól megdobbant szivéből
Akkor reppent a szerelem.*

²⁴ Idetartozók még: Az én kis kertem, Exsurge cor meum, Kalendárium magyarázatja után, Az első olvasztó szellőhöz, A korán jött esőhöz, Ámelihez, Ki a bóldog, Aggodalom, Katonai bútsúének, Csokonai Vitéz Mihály halálára, Cs. et F., Fazekas Mihály – Kazinczyhoz, stb.

Tévedés volna azonban, ha ezeket a „cikornyás” verseket – amelyek annakidején irodalmi köztudatunk értékelését is oly hátrányosan befolyásolták – egészen jelentékteleneknek és értékteleneknek tekintenénk. Mert ha egyik másik vers közhelyes cikornyaival valóban fárasztóan egyenietlennek hat is, és ha e csoport összességében nem is vetekedhet őszinte líraiságú, mélyebb és emberibb vallomásaival, mégis ezek is megbecsülendők, mert költőjük formáló művészete és nyelvi kifejező ereje számos szép példáját őrizték meg. Azonfelül azért is, mert igen érdekes világosságot vetnek arra a belső tusakodásra is, amelyet költőnk törzsökös magyar lelkülete és a korszerű európai szellemi és ízlésáramlat összehangolásáért önmagával vívott.²⁵

Hogy pedig nemcsak az ízléstörténeti elemzés böngészi össze költészete sorjában ismertetett rokokó vonásait és különíti el egymástól uralkodó ízlésiránya e két főbb változatát, hanem maga költőnk is valóban a rokokó ízlést és annak is mértéktartóbb árnyalatát érezte személyes kifejeződési formájának, arra érdekesen rávilágít legigazibb lelki rokonához, Csokonaihoz és Csokonainak hozzá intézett egy-egy szép verse, illetőleg e versek önkénytelen tanúságtétele. Mivel ugyanis e költeményeket kedveskedő meglepetésül szánták egymásnak, és kölcsönösen igyekeztek is bennük egymás ízléséhez alkalmazkodni, érdekes tájékoztatást nyújtanak arra vonatkozóan, hogy mit tartottak egymás költészetében a legjellemzőbb sajátságoknak.²⁶

Csokonai szemmeláthatóan kerüli a túlzott rokokó cikornyákat és soraiból ugyanazt a jószágos, szelíd, vidám, természet- és emberbarát arculatot villantja elénk, amit költőnk legjobb, legszemélyesebb rokokó versei tárnak fel:

*Ő, akinek Bellonától
Magasztalva van neve,
A gőgösség hagymázától
Irtózáván kertész leve.*
.....
*Most a bölcsenek álmára
Hol ébred, hol szunnyadoz,
S majd a képzelt Heloára
Érez, újul, bágyadoz.
Majd a rendtartó méheknél
Kedve-telve ácsorog,
Érzi, hogy az embereknél
Az ország nem így forog.
Már meglátott: gereblyéjét
És kapáját elteszi,
S félig harmatos Linnéjét
Pipája mellé veszi.
Jer, barátom! lépegessünk
Kis kertednek útain,
S dohogás nélkül ne vessünk
Mások bolondságain.*

²⁵ Ide tartoznak: Csokonai neve napjára, A tsermelyhez, Az érzékenységek, Tzitzázás, Mantzihoz, Az öröm tündérsége, Új bor, Költsön adott gyümölcs, A tavaszhoz, Jó a bor, A Grátziához, főként pedig: A Szerelem és Éljen a barátság.

²⁶ E mellett többek közt érdekes például az is, hogy a Lúdas Matyi 1817-es bécsi kiadásához készített csinos rokokó metszeteket maga sem találta művével ellentétes ízlésűeknek.

*Jer, érezzük, hogy nagy telket
Többször fának ad az ég,
S kis jószágot és nagy lelket
Bírni boldogabb sors még.*

(Főhadnagy Fazekas úrhoz.)

Fazekas Mihály ellenben legpazarabb rokokó díszítésű versével lepi meg nagy barátját, mintha csak nevenapja alkalmából legkedvesebb szellemi csemegéjével akarná megörvendeztetni az ünnepeltet:

*Már a tarka mezők illatos asszonya
Udvarlásra magát nem piperézheti,
Minden tzipra virágít
A nap szűze leszaggatá.*

*Már a lanyha zefir páfusi lantodon
Nem szunnyad, se tzipáz, duzzog az ollykori
Hamvas harmatozáson,
S gubbaszkodva voná magát*

*Venus hóna alá, s eny helyet ott talál.
Elment a daru és gólya sereg s vele
Minden handarikádzó
Nimfák eltakarodtanak.*

(Csokonai neve napjára.)

E két költemény önkénytelen tanúvallomása is beszédesen igazolja, hogy egymásban mindekifelett a rokokó embert és költőt szerették és becsülték, és ha jól megkülönböztethető árnyalati eltéréssel is, maguk is a rokokó ízlést tekintették igazi ízlésirányuknak, legszemélyesebb művészi kifejezőmódjuknak.

2. PREROMANTIKUS, EMPIRE ÉS NÉPIES-REÁLIS ÍZLÉSVÁLTOZATAI ÉS ÍZLÉSKEVEREDÉSEI. Költészete túlnyomó többségét kitevő rokokó versei mellett akad még néhány, láthatóan más ízlésirányban fogant, vagy erős idegen ízléskeveredésről tanúskodó költeménye is. Legalább futólag ezeket is szemügyre kell vennünk, hogy költészete ízlésbeli többértékűségének és kevertségének számos zavart és tévedést felidéző kérdését is megvilágosíthassuk, és ezzel írásművészete egészét is teljesebb képbe rögzíthessük.

Mindjárt előljáróban meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindössze nyolc másízlésű verse sem tartozik egységes csoportként valamely más ízlésirányhoz, hanem megoszlik a rokokóval nálunk párhuzamosan élő preromantikus, empire és népies-reális ízléstörekvések között. Úgyannyira, hogy ezek költészete rokokó zöméhez viszonyítva csak ízlelgető kísérletezéseknek, alkalmi ízlésszerepeknek tekinthetők.

Költészete e feltűnő többértékűségét, sőt a különböző ízlésirányok egymással való keveredését történetileg az a körülmény teszi érthetővé, hogy a századfordulón, akkori egyetemes megújulásunk forrongásában csaknem egyidőben sorakoznak fel szellemi életünkben az egymást követő nyugateurópai ízlésáramlatok: a már túlérett, hanyatló rokokó, a delelőjén lévő empire és az éppen bontakozó romantika. Az egymásra torlódó ízlésirányok nemcsak költőnk, hanem csaknem valamennyi kortársa költészetében is egymás mellé rétegződnek, sőt összefonódnak a szerint, hogy az egyes ízlésbeli kifejeződések mekkora rokonságot mutattak a költő lelki alkatával és uralkodó életérzésével. Lélektanilag pedig az magyarázza, hogy vala-

mely ritka élménymozzanat, vagy valamely külső indító ok: elméleti meggondolás, közvélemény nyomása, tehetségére kíváncsi erőpróba ingere stb. az alapvető ízlésiránytól elütő preromantikus, empire vagy népies-reális ízlésszeret felöltésére készíti, de egyénisége alapvető rokkoló adottságai majdnem mindig kiütözköznek az ízlésszeret jelmezei alól is, vagy pedig a szerepként magára öltött ízléstörökvés hagy vissza valami idegen mellékízt rokkoló ízlésirányában is. Szerencsére e különböző ízléstörökvések egymásba való keveredését lecsökkenti az a helyes műérzékre valló eljárása, hogy egy-egy verse ízlésegységét igyekezett tőle telhetően megőrizni, a megérzékítő életmozzanatokat az ihlető élmény sugalmazása szerint összeválogatni. Mindazonáltal mégsem kerülheti el teljesen, hogy a különféle ízléselemek egymásba ne keveredjenek, és néha-néha szembetűnő, sőt bántó ízléstöréseket ne okozzanak.

A *preromantika* két eredeti²⁷ és két fordított²⁸ költeményében jelentkezik érezhetően. Bár mind az eredetiekben, mind pedig a fordításokban lappangó szentimentális hajlama nyer kielégülést, mégis még e két eredeti verse sem tekinthető közvetlen személyes kifejeződésének. Ha a valóságban olykor-olykor meg is borzolja lelkületét a preromantika búsongó szomorúsága, nem a maga nevében panaszolja ki borongását vagy „nyögdécseli” el érzelmi ellágyulását, hanem tárgyiasítottan pl. a párjavesztett gerlice képében: „Búval élek, Bús a lélek, Éjjel-nappal bennem.

*A siralom
 Én italom,
 A tsuklás étellem,
 Szemem közt ül,
 Együtt repül
 A kesergés velem,
 Álom helyett bú veszteget,
 Magát a levegőöget
 Nyögések közt nyelem...*

*Víg napomnak felkelését
 Tavaszomnak derülését
 Tsak holtomkor lelem.”*

(Egy gerlitze keserve.)

Vagyis, ha személyszerint el is fogja nagy ritkán a preromantika szentimentális érzelgése vagy bánata, azt a rokkoló életérzésű és műízlésű költő még ekkor nem érzi első személyben mondhatónak, hanem igyekszik a helyzetdal, azaz a műforma jelmezei mögé leplezni efféle lélekrezdüléseit. A preromantika e határozatlan és bizonytalan lelki visszhangja okozza, hogy tisztán preromantikus ízlésű versein kívül szentimentális, vagy más romantikus vonatkozás aránylag ritkán és csak alig kivehetően színezi egy-egy versét, vagyis e néhány önálló ízlésszeretén kívül a preromantika mélyebb, bonyolultabb ízléskeveredést nem idéz elő költészetében.

Az *empire* ízlés jegyeit is csak két költeményén érezhetjük szembetűnőbben.²⁹ Mindkét klasszicizáló verse természetszerűen óda, de a klasszikus lélek emelkedettségét, méltóságos nyugalomát vagy fenséges szenvedélyét sehogysem tudja megközelíteni a vibráló, bájos kicsiségek érzékletességét kereső rokkoló költő. Emberi és művészi adottságait semmiként sem

²⁷ *Egy gerlitze keserve, Egy férje elestén kesergő özvegy.*

²⁸ *Az alpesi bölts, A fíja halálán kesergő anya.*

²⁹ Néhai Debretzeni Főbíró Domokos Lajos halálára és A megégett Debretzeni nagy templom falai közt...

hághatja át, és így a korabeli divat hatása alatt magára öltött empire ízlésszerepben klasszikus szárnyalás helyett sikertelen bukácsolásra kényszerül. Pl.:

*A közhaszonról már nem is álmodunk,
Egymást emésztjük, s bóldog atyák jeles
Érdemteket, hív társainknak
Kornyadozó nyakokon tapodjuk,*

*Némelly tsak önnön hasznokat éhező
Fukar kevélyek, mert bizony a sasok
Bagoly torongyokká fajultak,
Óh esedezzetek istenünknel*

*Értünk ditsőült lelkek! e hamvain
Szent templomodnak mennyei jó atyánk!
Im én is elbádjadvá kérlek:
Halld meg uram! könyörülj hazámon.*

(A megégett Debretzeni nagy templom falai közt...)

Nem is lényegében, hanem csak külsőlegesen, az ó-klasszikai versformák gyakori alkalmazásával igyekszik simulni az empire mind erősebben érvényesülő felfogásához. De ez az alkalmazkodás úgyszólván kivétel nélkül csak az időmértékes sorfajok pusztá átvételére szorítkozott, és az időmérték pompás tógájában majdnem mindig jellegzetes rokokó életérzését jeleníti meg. Innen van némely időmértékes versében a tartalom és versforma ízléskeveredésre valló ellentéte is. Még a versmértéknél is kevesebb ízléstörést okoznak a játékossá jelentéktelenített klasszikus mitológiai alakok és elemek. Egyrészt mert kortársainál is ritkábban használja őket, másrészt, mert igen gyakran magyarítottan szerepelteti őket és nem túlságosan feltűnőek.

Népies-reális ízlésvonatkozásai annál gyakrabban szövik át és sokkal inkább művei alaplényegébe oldódva színezik egy-egy költeménye, vagy versrészlete, sőt egész költészete általános művészi ízléshatását. Nemcsak azért, mert empire vagy preromantikus versei nem tartoznak egyszersmind legjobb költeményei sorába is, míg népies-reális ízlésű vagy magyaros árnyalású versei éppen legjobb, legszemélyesebb alkotásai, hanem azért is, mert költőnk magyar lelkületének, hamisítatlan magyar észjárásának és tősgyökeres nyelvérzékének ízes megnyilatkozásai ott is igen gyakran népieseknek érződnek, ahova annakidején nem az élmény művészi kiábrázolásának a tudatossága, hanem a korszellem ihletésére érvényre jutó tömény magyarsága építette be őket. Sőt igazában véve éppen a korízlés ihletésére felszabaduló magyar lényege avatja költészetét a magyar rokokó ízlés mindenki másénál magyarabb színezetű, népibb zamatú változatává. Egészében népies költeménye ugyanis mindössze csak kettő van, de mind a kettő legsikerültebb alkotásai közül való.³⁰ Ezeken kívül éppen legszebb versei között akad még néhány olyan magyaros ízű is, amelyekben a korabeli alföldi magyar táj és élet érdekes mozzanatai rögzítődtek meg.³¹ De e magyar életelemek valójában egyikben sem a magyar faji lényeg és élet tudatos feltárása és öncélú művészi kifejezése indítékából szövődtek be, hanem mindegyikbe – még a legtősgyökeresebben népibe is – a rokokó lelkület idilli életérzése és életteljes környezetrajzra való törekvése vonzza be őket.

³⁰ A Lúdas Matyi és a Hortobágyi dal.

³¹ Nyári Esti Dal, Az én kis kertem, Ki a bóldog, A korán jött esőhöz, Az öröm tündérsége, A tavaszhoz, stb.

A rokokó legkedveltebb érzés- és ábrázolásmódjának: az idillnek ugyanis – ha belső ellentmondásaitól meg akart szabadulni – nálunk akkor szükségszerűen falusi, népi életképpé kellett alakulnia. Költőnk erős tehetségére és fejlett műérzékére vall, hogy legjava alkotásaiban nem is elégedett meg a korabeli közízlés mesterkelt általánosságával, hazug szépelgéseivel, hanem életérzése idilli sóvárgását – úttörőként – az alföldi magyar táj és élet valóságos életrezdüléseiben igyekezett megérzéskíteni. Mivel pedig mindig és mindenben a versindító élmény élet-szerű kiábrázolására törekedett, ezért e magyar talajból fakadt népi költeményeiben is gondosan összegyűjti és felsorakoztatja a népi idill jellegzetes életmozzanatait: a hely, idő és környezet képzeletmozdító és elhithető színeit, ízeit, zeneiségét, mozgásait és jellemző nyelvi fordulatait, így a legízesebb, legtősgyökeresebb ízlésmozzanatok összezsúfolásával elővarázsolhatja az ihlető alapélmény élettéljes környezetrajzát. Kitűnően szemlélteti ezt az eljárását híres népi életképe, amelyben szemmel láthatóan idilli életsóvárgása öltözik a független, egyszerű, természetes és boldog népi életkeret jelmezeibe, de a költemény tömény népi jellegzetességei alatt is jól kitapintható e rokokó lelkület lüktetése, sőt kissé elnyújtott részletezésében és szakozatlan keresztrimes 7–6-os verselésében még a rokokó művészi megformálás jegyei is megpillanthatók:

*Óh te áldott Kanahám
Hortobágy mellyéke!
Beh sok szegény legénynek
Vagy te menedéke.
Jó paripán ugratod,
Pénzt adsz erszényébe,
Szép menyetskét karjára
Jó bort a kezébe.
Itt a szegény legénynek
Uraság a dolga,
Heverészhet kedvére,
Nem lebernyes szolgálja,
Van húsa, szalonnája,
Öt örű bundája,
Szép zöldellő mezőben
Legel a marhája.
Óh én édes Istenem!
Adj jó békességet,
Fordíts el országunkról
Döghalált, inséget,
Hogy ehessük békével
Siros kenyérünket.
Áldj-meg uram teremtőm!
Jó borral is minket.
Tsaplárosné galambom!
Tölts bort a kupába,
A szegény magyar legény
Hadd igyon búvába;
Pajtás! Isten áldjon meg,
Őrizzen a kártól,
Vármegyétől, Fiscustól,
Töröktől, Tatártól.*

(Hortobágyi dal.)

Az idilli, népi megtestesülést kereső rokokó szellemiség és a törzsökös magyar lényeg szerencsés egybefonódását még szembetűnőbben példázza költőnk főműve, a *Lúdas Matyi*. E kis remekmű páratlanul tömény magyarsága alól is félreismerhetetlenül ki-kivillannak a megalkotó rokokó lelkület leglényegesebb jellemvonásai: felvilágosult emberbarátsága, a józan ész nagybecsülése, az idilli egyszerűség után való vágyódása, mozgalmassító művészi ábrázolásmódja. De mert az elbeszélés hőse a nép fia, a költő kitűnő műérzéssel műve legmélyebb rétegeibe építi be legigazibb önmagát, és egyben a versindító alapélmények ízlésegységének gondos szem előtt való tartásával a hőshöz remekül illő tősgyökeresen népi környezetrajzot teremt. Pl. mikor a vásárra indulhat

*Kedve derül Matyinak, szerez egy jó kézbeli fűtyköst,
S a sutból kivon egy pókháló lepte tarisznyát,
Melly öreg apjának sohasem szállott le nyakából.
Ebbe annya rakott túrót, haját, kenyeret, sót,
S fokhagymát; az alatt ő a vén lúdakat arrább
Hessegeté; az eladni való húszat kiszakasztá,
És egy körmön font ostorral az útra riasztván,
Annyának minden jót kíván, s ballag utánnok.*

És hogy főművében is valóban a művészi beleélés remekbe sikerült népi környezetalkotásával állunk szemben, az nyomban kiviláglik abból, ha a népi életmozzanatok eloszlását a mű egészéhez viszonyítjuk. Az elején ugyanis – amíg az elhitetés és hangulatkeltés megkívánja – egymást érik a népi környezetrajz érdekességei. Később a mese előhaladásával mindjobban megritkulnak, sőt a harmadik levonásban egyszerre háttérbe is szorulnak, mert – itt ugyancsak az érzékletes, élettelijs költői elhitetés kedvéért – gondosan meg kell rajzolnia a felcsert és idegenes környezetét. Legjobb bizonyíték erre pl., hogy egyéb művében összesen sem találunk annyi idegen szót és kifejezést, mint amennyit ide összehalmoz. Vagyis költőnk az irodalmi köztudat hiedelmével ellentétben még e legmagyarabb zamatú alkotásában sem akart és – az akkori „pallérozott ízlés” híve még nem is akarhatott – tudatosan népi költővé lenni, hanem egész egyéniségét az akkor korszerű rokokó ízlésáramlat tavaszi esője termékenyíti meg és teszi képessé arra, hogy felfedezze, élményesítse és művészi kifejezésbe foglalja a magyar életnek és léleknek ama szépségeit, amelyek szoros rokonságot mutattak a rokokó szépségeszményével.

Csak természetes, hogy e rokokó indításra versbe kívánczozó őserejű magyar jellegzetességek gyakran más ízlésváltozataiba is felszívódtak, egyes alkotásai szövetébe szinte kinyomozhatatlanul beleivódtak, és egyre-másra szemszűrő ízléstöréseket idéznek elő. Többnyire azonban csak az olyan költemények ízlésegységét bolygatják meg, amelyekbe nem a versindító alapélmény ereje vonzza be őket, hanem ahol a rokokó közhelyekhez hasonlóan az ízlésszerep belső üressége juttatott helyet nekik. Legjobb, legszemélyesebb művei java részében már csak azért sem kirívók, mert ezek éppen a magyar valóság élményesüléséből fakadtak.

Maguk az ízléstörő népiességek legnagyobbbrészt nyelviek, a tájnyelv beszüremkedésével keletkeztek. Mivel költőnk – csak úgy, mint kortársai általában – keresve-kereste a nyelvi megújulás lehetőségeit, s mivel a nyakló nélkül való szógyártás helyett ösztönösen a „legtisztább magyarság”, a népnyelv kincses bányája felé fordult: egész sereg tájszó, népi kifejezés és fordulat fogta meg újszerű varázsával és vált állandó szavajárásává. Csakhogy míg e népi kifejezéskincs jórészt a későbbi fejlődés sorjában irodalmivá általánosította, addig egyéni szava járása másik része köznyelvünkben nem nyert polgárjogot, és ezért ezeket mai nyelvérzékünk már ízléstörő zökkenőknek érzi. Nyelvében ma nem is a közkeletűvé nem vált nyelvújításkori szófacsarások hökkentenek meg, hanem a költő eredeti szóélménye szerint eleven erejű, de ma már szokatlan népnyelvi vagy akkori köznyelvi csökevények, így például:

handarikádzó nimfák, pitlélt porok, gyanakszi kandúr, hangitsáló kis madár, édes druszám, főt kellem, bagolytorongy stb.

A népi életmozzanatok már jóval ritkábban okoznak érezhető ízléstöréseket, mert többnyire meggyőzően valószínűsítik egy-egy költeménye magyar hangulatát. Egyszer-egyszer fel-felöltlik ugyan egyik-másik életmozzanatnak a rokokó légies szemléletéhez kevésbé illő paraszti nehézsége, de kirívóbb ízléstörések csak akkor keletkeznek, ha az ilyen népi vaskosság, a magyar élet élményesülésének a kivetülése, valamely rokokó közhellyel vagy mitológiai vonatkozással elegyedik össze. Például az ilyen sorokban: „Elment a daru és golya sereg s vele Minden handarikádzó Nimfák eltakarodtanak.” Vagy mikor a frissen szűrt mustot dúdolván szürcsölészgeti zsendülő szerelmével, s Ámortól azt kívánja: „Nőttön neveld tüzünket Ámor te is! ki nádszón Szopatsz velünk szerelmet.” Ugyanígy Jupiter is, mikor megfejtí Danaë az előle elrejtett szép leány rejtékhelyének a titkát, cselt eszel ki, s „Azonn rága körmeit, hogy mint törölje ki a vén Órállónak szemeit” stb. Tartózkodó, finom lelkülete nem engedi meg azt sem, hogy beszüremkedjék költészetébe az a diákos szókimondó és érzékcsiklandó dévajtság, amely kortársainál annyi bántó ízléstörést okoz, s amely annyira szétagolja számos korabeli jobb vers ízlésegységét is. Nagy ritkán legfeljebb ilyesféle mozzanatok versbeszövéséig merészkedik el:

*A kis leány már enni hint
A tyúknak és rutának,
De tsak hamar be bétékint
S nagyot visít annyának:
Jöjjön ki, a kakassa
A tyúkot eltapossa.
(Ki a bóldog.)*

Felesleges volna tovább bizonygatni, hogy ha a korabeli ízléstörékvések ízlelgetése a személyes rokokó, közhelyes rokokó, népies-reális, empire-klasszikus és preromantikus-szenti-mentális ízlésrétegződésekre különíti is el költőnk műveit, valójában mégsem erősödhetett valamennyi ízléstörékvés egyformán személyes kifejezési formájává. Annál is kevésbé, mert közhelyes rokokó ízlésrétege jobbra csak a korabeli ízlésközkincs magyarítására szorítkozott, empire és preromantikus kísérletei meg éppen csak mutatóba bukkannak elénk: így mind az egyik, mind a másik csak felszínes ízlésszeretnek bizonyul. Ezzel szemben a rokokó szépségeszmény ihletésére felszabaduló és kitáruló tömény magyarsága kialakította azt a legszemélyesebb és mindmáig legelőbb művészi kifejezőmódját, azt a mértéktartó népi rokokó ízlésirányt, amelyben törzsökös magyar lényege zárulhatott korszerű művészi formákba.

És valahol éppen itt, a rokokó lélekfelszabadító és megtermékenyítő hatásában kell keresnünk annak a kérdésnek a nyitját is, hogy a multszázadeleji egymásra torló ízlésirányok „szabadversenyében” a rokokó miért éppen a vérükben és lelkületükben legmagyarabb költőinket bővölte meg, s hogy e legbájosabb ízléstörékvés „magyaros” költőink csoportján belül is miért éppen Debrecen, a „lugubris tónusú” város szülötteit: Csokonait és Fazekast ihlette a legnagyobbakra? E legtöményebb magyarságú művészeltek minden bizonnyal azért csatlakoztak a rokokó ízlésáramlatához, mert ez tette leginkább lehetővé magyar lényegük kibontakoztatását. Ebben találhatott akkor magára és teljesedhetett ki leginkább a magyar szellemiség sok rejtett finomsága, idilli hajlama, magabiztosságra való törekvése, derűs józansága, hamvas életközelsége. Valamennyi korukbeli ízléstörékvés közül a rokokó adott leginkább módot nekik arra, hogy a magyar élet és lélek tarlóvirágai dúsabb és finomabb kerti fajtákká nemesülhessenek a nélkül, hogy eredeti illatukat és színüket elvesztenék. Ezért a kitárulási lehetőségért szívesen – és sikerrel – vállalták a rokokó légies szépségeszmény és a kissé parlagias magyar lényeg egybehangolásának küzdelmes, míves munkáját is.

VII. Költészete irodalmi közvéleményünkben.

Végezetül Fazekas Mihály költészetének művészi értékeire és jellemvonásaira nézve érdekes útbaigazításokkal és további megbizonyosodásokkal kecsegtet annak a nyomkövetése is, hogy költészete irodalmi közvéleményünkben a rokokót követő közel másfél század empire, romantikus, népies-reális, nyugatos, sőt napjaink ízléstörekvései tükrében milyen színárnyalatokat váltott, az utókor irodalmi köztudata mikor, mit és miért idézett belőle elismeréssel vagy gáncsolással az érdeklődésébe. Mert ha e későbbi ízlésirányok szemlélete sorjában egyoldalúnak bizonyul is – mivel lényegében egyik sem költőnk emberi és művészi egyénisége egészének átfogó megragadására törekedett, hanem úgyszólván mindegyik csak önmaga mását, hajdani előfutár rokonát, illetőleg megavult, közömbös vagy nyugtalanító ellenfelét látta meg benne – mégis az érdeklődést felszító mozzanatok, egyes kellően méltányolt vagy megrótt jellemvonások történetileg is jól megvilágítják emberi és művészi egyénisége igazi lényegét.

Közismert, hogy *kortársai* körében rokonszenves emberi egyéniségével, de úgy is, mint „sok szép elmés és könnyen folyó Versezetek”³² költője és a *Magyar Fűvészkönyv* „halhatatlan emlékü szerzője”³³ figyelemreméltó elismerést aratott. Szülővárosa és vele egyező ízlésű barátai igaz megbecsüléssel vették körül „ezen ritka nagy embert, a ki akár lángeszére, s mély tudományára, akár Fabriciusi karakterére nézve megérdemli, hogy a két Magyar Haza kevés választottjai közt helyet foglaljon”.³⁴ Ez az egybehangzó elismerés minden bizonnyal a korában egész egyéniségével bennegyökerező és a korszellemet magyar módra érvényrejuttató kortársnak szólt, aki felvilágosult népi rokokó ízlésirányával az akkori korszerű magyar modernséget képviselte. Mind a *Lúdas Matyi*, mind a *Fűvészkönyv*, mind pedig a „mostani *pallérozott Magyar ízléshez* alkalmazott és tiszta magyarsággal készült” *Kalendáriuma* és annak a maga és mások rokokó verseivel és elbeszéléseivel megtűzdelt Toldaléka egyformán a korszerű haladás meggyőződéses hívére vall. Első tekintetre is nyilvánvalóvá lesz, hogy az utókor különböző ráfogásaival ellentétben költőnkben nem valamely ízlés- és szellemi áramlat társtalan előfutára, vagy megavult sereghajtója keresendő, hanem benne kétségtelenül az akkori magyar korízlés lezárója és népszerűsítője ismerhető fel.

Annál feltűnőbb, hogy korszerűsége és népszerűsége ellenére is, mennyi alkotása nem jelent meg a maga idejében nyomtatásban. A katonaságtól való hazatérését követő évtizedben még láthatóan megvolt ugyan benne is a nyilvánosság elé való lépés szándéka, pl. a *Lúdas Matyit* elküldi az akkor már vezérkedő Kazinczyhoz „betsületet tanulni”, „nagy reménységű leányukat”, a *Fűvészkönyvet* pedig szokatlanul nagy példányszámban és nagy várakozások közepette nyomtatják ki, de mivel a tiszta tudományosság népszerűtlensége miatt sem a nagy becsvággyal készült *Fűvészkönyv*,³⁵ sem a Kazinczytól „jó tanácsokkal és intésekkel” visszaérkező *Lúdas Matyi* nem teljesítette a hozzáfűzött reményeket: érzéketlenné vált „minden betsület eránt, mely a nyomtatás útján nyerődhetne”.³⁶ A későbbi erkölcsi siker ugyan mindkét „megcsalódásáért” kárpótlást nyújthatott volna, hiszen tekintélye és népszerűsége egyre nőtt, kis

³² *Magyar Kurír*, 1828. március 4.

³³ *Tudományos Gyűjtemény*, 1828. III. k. 128. l.

³⁴ A debreceni református egyház halálozási anyakönyve, V. k. 421. l.

³⁵ A 3000 példányból mindössze csak 850 kelt el.

³⁶ F. M. levele Kerekeshez.

remekét szélteben-hosszában olvasták, sőt tudtán kívül ki is nyomatták, tudományos könyvről pedig „nem csak a külföldi Recenziók emlékeztek meg dítsérettel, de sőt ezek felett még a N. M. M. Kir. Helytartó Tanács által is, mint nyelvünk pallérozására tzelező hasznos munkáért Collaudatorium Decretummal”³⁷ jutalmazódtak meg a szerzők, mégis mivel „az emberek krisiseiből... és... nemzete eránta való érzéketlenségéből” megismerte, hogy „nem poétának” és tudósnak született,³⁸ csalódásából nem tud többé „kieszmélkedni”, és a nyomtatás nagyobb nyilvánosságával járó nagyobb kockázat elkerülése végett inkább visszatér az alacsonyabb, de kevesebb nyugtalanítást jelentő irodalmi közlési módra: a kéziratok terjesztésre. Legfeljebb a *Debreceni Kalendárium* szerkesztésére és kiadására vállalkozik, mivel a naptár semlegessége nem kényszeríti leplezetlen magamutogatásra, és mivel megítélése szerint az akkori olvasóközönség megnyerése „könnyebben elérhető nálunk a kézbenforgó kalendárium által, mint akármely kész munka kiadásával, melynek csak az lenne a sorsa, mint a temérdek munkával készült fűvész könyvnek”.³⁹

A nyilvánosság színpadáról való önkéntes visszahúzódását ezenfelül minden bizonnyal nagy mértékben siettetette a még java termékenysége idején bekövetkező irodalmi ízlésváltozás is. Kazinczyt és a vele tartó hangadó költőket ekkortájt már a rokokót követő újabb ízlésáramlat, az empire életérzése és szépségeszménye hódította meg. Ez az ízlésmásulás szükségszerűen élesen szembeállította az új vezért és követőit a megelőző, népszerű ízlésiránnyal, főként pedig a népi rokokó legigazibb képviselőivel: a debreceni költőkkel, Csokonaival és Fazekassal. Lényegében Csokonai sírkövének felállítása és műveinek kiadási módja ürügyén is e két ízléstörekvés, azaz a magyar lényeghez már hasonult, de delelőjén túljutott az új ízlés felfogása szerint természetesen: paraszti – rokokó és az újszerűségében még idegen, de felfelé lendülő – a régebbi irány hívei szerint érthetően: magyartalan – empire, vagyis a hanyatló és bontakozó európaiság feszült szembe és ütközött meg a magyar szellemiség televényén. A szellemi mozgalmak örök törvényei szerint azonban e szembeszegülés kimenetele költőnkre nézve eleve nem lehetett kétséges. Annál kevésbé, mert egyrészt mivel a „fentebb stíl” vezére Csokonai költői hagyatékával kapcsolatban egyáltalán nem titkolta a rokokóról vallott meglehetősen elítélő felfogását, így az amúgy is érzékeny költő a magamegmutatásában még óvatosabbá vált, másrészt pedig mivel az új ízlésirányhoz való alkalmazkodásra irányuló kísérletei sem kecsegtettek a feloldódás és kibontakozás sikerével: költőnket is kikerülhetetlenül utolérte a korizlés delelőjén érkezők sorsa. A mindjobban szétáradó új ízlés feltartóztathatatlan folyamában, az eleven szellemi áramlás sodrától egyre távolodóban magányossá szigetelődik és lelkiileg hallgataggá benuul. Idők múlásával pedig az új művészi látás új szépségeszményével és életérzésével szemben egyre ellenzékibbé merevül, s ezzel a szellemi élet örök rendje szerint lassanként a korszerű haladóból múltba merengő maradvány avul.

³⁷ F. M. jelentéséből, idézi Csűrös F.: *A Debreceni Fűvészkönyv és írói c. tanulmányában*.

³⁸ F. M. levele Kazinczyhoz.

³⁹ F. M. levele Fodor Gerzsonhoz. – *A Kalendáriumban* mégis megjelent verseinek időrendje a következő: a) F. M. névjelzéssel: 1821: Az igazság temploma (Fáy A. prózai meséje után); 1824: Nyári Esti Dal; 1825: Ének a hosszú télhez (A Lovász-féle gyűjteményben csak: A hosszú télhez); 1828: Ki a bóldog; b) Név jelzés nélkül: 1819: A Debreceni első Kalendáriumba, melyből az időjövendölés kimaradt; 1820: A Debreceni Kalendárium második kiadása eleibe (Mindkét kalendáriumi verse egyszerre is F. M. jelzéssel 1826-ban.) 1827: A kellete korán jött tsendes esőhöz (a Lovász kiadásában kevésbé érthetően ezen a címen: A korán jött esőhöz). Aggodalom (cím nélkül); 1828: A Persa fejedelem. Ezekon kívül évente 4–5 rejtett szó, néhány gyűjteményébe fel nem vett névjelzés nélküli verses tanítómese és prózai elbeszélés.

Pedig épp e visszahúzódásával és baráti körébe való bezárkózásával rekeszti el magát a korabeli olvasóközönség ama szélesebb rétegétől, amely ekkortájt a beálló ízlésváltozás ellenére is még továbbra is a népi rokokó bűvöletében élt.⁴⁰ E mellett a nyomtatás nyilvánosságától való irtózása megpecsételi költészete sorsát és értékelését is csaknem másfél századra. A rokokót követő empire, romantikus, népies-reális, sőt nyugatos ízléstörékvések köztudata ugyanis nem a költővel azonos ízlésű és őt egészében felfogó és megértő kortársak szemléletének alapulvételével fogalmazza meg és korszerűsíti időről-időre Fazekas Mihály költői arcképét, hanem mindegyik az egykorú szemlélet eszméltető útbaigazítása nélkül csak a maga művészi szemlélete egyoldalúságával alakítja ki értékelő ítéletét. Mindegyik csak a vele egyező ízlésmozzanatokat halássza össze és fogja csokorba, vagy a vele ellentéteket pellengérez ki, s így nem egyszer költészete legalapvetőbb jellemvonásaiért megrovásban részesül, míg ugyanakkor kevésbé jelentős vonásai túlzott hangsúlyozást nyernek.

Az *empire* vezére és követői az irodalmi hagyománnyá patinásodott rokokóban elvi *ellenfelület* és népszerűsödésük alig leküzdhető meggátolóját látták. Ezért természetszerűen egészében elítélő állásfoglalásra jutnak, és nyílt vagy titkos harcot indítanak a megelőző ízlésirány megtestesítői, főként Csokonai, Fazekas, Horváth Ádám stb. ellen. Kazinczy és később Kölcsey is a „tisztább ízlés” nevében unos-untalan kifogásolja, sőt kipellengérez a „debreceniség” „vastag atmosphaeráját”, vagyis a magyar valóságból kisarjadt népi rokokó nem eléggé elvont légiességét, egyéni életteljes látásmódját, „alföldi provincializmusát” és „pórias aljasságait”. Elismerését ritka kivételként csak néhány érzelmesebb vagy lágyabb rokokó vers válthatja ki, de már a *Lúdas Matyi* bár „poeticai tekintetben sok érdemmel bír, stilisticaiban kevéssel, morálisban pedig semmivel”. Pedig az empire közvélemény elítélő állásfoglalása annál inkább hátrányos volt költőnkre, mert irodalmi kritikánk úgyszólván velük kezdődött, és a szemléletükben megörökített kedvezőtlen arckép később is csak nehezen igazulhatott meg.

Romantikus irodalmi köztudatunk nagyjában közömbösen fogadta költőnket, mivel rég letűnt művészi ízlés megavult *sereghajtóját* látta csak benne, akinek a művei gyűjteményes kiadásuk időpontjában „Literaturánk állapotját és közönségünk nagyobb része ízlését tekintve, már elkéstek.” A józan mértéktartás életelvét elvető és a szabad egyén korlátatlan kibontakozását követelő hősi lelkület természetszerűen úgy találta, hogy nem jutott költőnknek osztályrészül „az a magasabb ihlet, melly érzéseink ömlésire s gondolatink röptére a költő bélyeget nyomja”. A romantikusok szerint hiányzik belőle „a lelkesedés heve, s tőle a képzelem szárnyalata meg volt tagadva, érzetei, képei *mindennapiak*, kifejezése minden nemesség, kecs nélküli”. Viszonylag lírai költeményeit méltányolják leginkább, főként preromantikus-szентimentális ízléskísérleteit, mint pl. az *Egy gerlitze keserve* címűt. De a szónokias, részletező történeti eposzok kedvelője szemében a *Lúdas Matyi* már „csak vázolat és pedig erősen vázolat... a kivitel hiával van; ennek kell továbbá a szükséges külső és belső motiváció nemlétét és a korszín halványosságát tulajdonítani”. S közömbösen legfeljebb csak annyit hajlandók költeményeiről elismerni, hogy „ama lelki szegénység kora hasznokat vette volna”.⁴¹

A *népies-realizmus* viszont annál élénkebb érdeklődést tanúsított iránta, mert előkészítő ösét, „a népszerű irány *előbajnokát*” és a „jóízű magyar hang” egyik legelső képviselőjét fedezte fel

⁴⁰ Az akkori olvasóközönség ízlésére érdekesen világít rá Arany János is a Gyulai Pálhoz intézett önéletrajzi levelének 1831-re célzó soraiban: „Tanítóim, Debrecenben beszítt hajlamuk szerint Csokonait tűzték elém példányul, kit igen szerettem s Kovács Józsefet, kinek bámultam rímeit... Szóval oly magyar irodalmat, mely az előtt fél századdal volt divatjában. Mert a vidéki közönség jobbadára még mind ezeken rágódott, az új iskola koriféusai Szalontára nézve még nem léteztek.”

⁴¹ E bekezdés idézetei Toldy egykorú bírálatából valók: Figyelmező 1838. 1. sz.

benne. Legnépibb műve, a *Lúdas Matyi* ezúttal olyan hangsúlyt nyert, hogy lírai költészete csaknem teljesen feledésbe merült. Nem csupán azért, mert akkor ismerik fel benne a lappangó remekművet – hiszen kisebb versei között is jónéhány remekbesikerült található – hanem mindenek fölött azért, mert aránylag ennek a környezetrajzába ivódott bele a legtöbb népies életmozzanat és tösgyökeres népnyelvi fordulat. Azonfelül a kor politikai felfogásának megfelelően e kis elbeszélés eredeti emberbaráti szándéka is a jobbagyság számára jogokat követelő demokratikus célzattá minősülhetett. Lírai költeményei közül „valóságos népi bélyege” miatt csupán a *Hortobágyi dalt* értékelik, s ennek jeléül szembetűnő rokokó formája ellenére is népdalszerű négysoros szakaszokra tördelve adják ki.⁴² Bár többeknek feltűnik, hogy ha a költészetén „nem is éppen népies jellegű, de magyaros színezet vonul át, s ha tárgyánál fogva népies is, de a kidolgozás, a külső nem a népé”,⁴³ mégis szinte kiirthatatlanul meggyökerezdik köztudatunkban az a szemlélet, amely a rokokó ihletésre versbe foglalt népi életmozzanataiért és nyelvi fordulataiért kitartóan a népies realizmus előfutáraként könyveli el. Ugyanakkor azonban fítorogva megróják, sőt számos esetben egyenesen ízléstelenségnek bélyegzik igazi ízlésiránya „cikornyás rokokó” és „édeskés barokk modorát”, mivel köztudatunk a magyar lényeket ekkor már nem a rokokó szemlélet tükrében, hanem a népies-reális európaisággal egygyélelyegülten kereste, élvezte és értékelte.

A *nyugatos*, sőt a *mai írástudó nemzedék* szószólói is újból és újból átfürkészik költői hagyatékát, hogy felszínre búvárolhassák és szemtől-szembe szemlélhessék egy-egy velük rokon és eleddig nem méltányolt vagy lappangó jellemvonását. Móricz Zsigmond például természet-szerűen a műkedvelésből is remeket alkotó magyar őserőt látja benne. Németh László az európai műveltségű és korszerű látókörű kertészt, vagyis a mai várvavárt magyar megújulás új magyar embertípusának hajdani őst pillantja meg rokokó költőinkben. Illyés Gyula pedig az időtlen értékű népi nagy költőt, a törzsökös népiség megszólaltató művészetét eleveníti meg érdekes vallomásaiban. Ugyanakkor Juhász Géza, mint a művelt magyar városi polgár képviselőjét, Gulyás Pál, mint a sajátos debreceni szellemiség tolmácsát, Karácsony Sándor meg mint az időtlen magyar lényeg kifejezőjét értékeli szembetűnően. Horváth János és Harsányi István pedig – Oláh Gábor úttörő Csokonai-tanulmányai nyomán – már a korabeli felvilágosult rokokó közízlés megszólaltatóját sejtje meg benne. De költőnk időtálló értékeire, művészi változatos sokrétűségére, igazában véve semmi sem vall rá annyira, mint éppen ez a folyton megújuló, emberi és művészi arcképét mindegyre új meg új felfedezéssel gazdagító érdeklődés, amely ha a tanulmányozó nemzedék előtt felvillanó rokonvonások természet-szerű eltúlzásával és egyes ellentétes ízlésszerű mozzanatok elhalványulásával szükségszerűen egyoldalú ítéleteket alakított is ki, végeredményben mindig költőnk egyéniségének és művészetének jobb megismerését, teljesebb szemléletét munkálta.

Az egész ember és az egész költő jellemvonásait arányaikhoz híven nem is lehetett addig lerögzíteni, amíg a búvárkodó érdeklődést nem a *teljes szemlélet* igyekezete mélyítette el, amíg a műélvező ítéletét az ellenfél, az elavult kortárs, vagy a hajdani előfutár előd szemlélete tette egyoldalúvá. Egyénisége és költészete leglényege és ízléstörténeti helye csak akkor és csak úgy állapítható meg a maga igazi mivoltának megfelelően, ha az időtlen magyarság és a korszerű európaiság egygyélelyegülésének vallomásain keresztül közeledünk feléje. Csak legbensőbb értékei feltárásával, valamint az elődeihez és kortársaihoz való viszonyításával bontakozhat elénk és szűrődhet le az a végeredmény, hogy ha felfogó érzékenység és művészi

⁴² Haraszti: *A debreceni kör költészete*, Abafi: Figyelő, V. k.

⁴³ Kulini Nagy B.: *Csokonai-Album*. 1861. U. i. Kardos Albert: *A debreceni kör*. Debreczeni Ellenőr, 1894. febr. 10.

kifejezőkészség tekintetében nem is mutat költőnk akkora változatosságot, mint legelső vonalbeli kortársai közül Csokonai, Berzsenyi vagy Kölcsey, mégis tiszta művészi értékeinél fogva kora egyik legkiválóbb költőjének, sajátos ízlésbeli jellegzetességeinél fogva pedig a magyar rokokó irodalmi ízlés egyik legeredetibb, legértékesebb kiteljesítőjének bizonyul.

VIII. FONTOSABB IRODALOM.

TÓTH REZSŐ: *F. M. bibliográfiája*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1897. (A Fazekas Mihályra vonatkozó multszázadi irodalom és adatok összefoglalása. Az ott felsoroltakat a magunk részéről itt nem tüntetjük fel.)

TÓTH REZSŐ: *F. M. versei*, 1900. Régi magyar könyvtár, XVII. (Részletes bevezető tanulmány.)

BALKÁNYI KÁLMÁN: *F. M. és kalendáriuma*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1902.

NÉGYESY LÁSZLÓ: *Gvadányi és Fazekas*, 1904. (Bevezető tanulmány.)

BALKÁNYI KÁLMÁN: *F. M., mint természetvizsgáló*, Természettudományi Közlöny, 1905.

MÓRICZ ZSIGMOND: *Lúdas Matyi*, Uránia, 1905.

BEÖTHY ZSOLT: *Képes magyar irodalomtörténet*, 1906.

CSÚRÖS FERENC: *A Debreczeni Fűvészkönyv és írói*, 1907.

S. SZABÓ JÓZSEF: *F. M. ismeretlen versei*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1908.

S. SZABÓ JÓZSEF: *Főhadnagy F. M. szerelmei*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1909.

KARDOS ALBERT: *A debreczeni Fűvészkönyv nyelve*, Csokonai-émlékkönyv, 1909.

TÖRÖK PÉTER: *A magyar Fűvészkönyv növényteni méltatása*, Csokonai-Emlékkönyv, 1909.

OLÁH GÁBOR: *Csokonai és a rococo*, Budapesti Szemle, 1917.

NOSZLOPY FERENC: *F. M. végrendelete*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1917.

SZERB ANTAL: *Kölcsey*, Minerva, 1926.

HORVÁTH JÁNOS: *A magyar irodalmi népiesség*, 1927.

MAJOROS BÉLA: *F. M., a költő*, Debreceni állami reáliskola értesítője, 1928.

LOVAS REZSŐ: *F. M., a botanikus*. Debreceni áll. reáliskola értesítője, 1928.

OLÁH GÁBOR: *Csokonai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1928.

JUHÁSZ ANDOR: *A világirodalom élettörténete*, 1928.

HARSÁNYI ISTVÁN: *Rokokó ízlés a magyar irodalomban*, 1930.

FARKAS GYULA: *A magyar romantika*, 1930.

CSÚRÖS FERENC: *Emlékezés F. M.-ről*. Debreceni Képes Kalendárium, 1931.

PINTÉR JENŐ: *Magyar irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés, 1932. V. k.

HORVÁTH JÁNOS: *Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 56. k.

NAGY SÁNDOR: *A debreceni református Kollégium története*, 1933.

NÉMETH LÁSZLÓ: *Magyarság és Európa*, 1935.

HORVÁTH JÁNOS: *Csokonai* (Csokonai költőbarátai: Földi és Fazekas), 1936.

ZSIGMOND FERENC: *A Debreceni Református Kollégium története*, 1937.

NÉMETH LÁSZLÓ: *Berzsenyi*, 1938.
KOZOCSA SÁNDOR: *A Lúdas Matyi-kiadások története*, Magyar Könyvszemle, 1938.
JUHÁSZ GÉZA: *A magyar szellem vándorútja*, 1938.
KARÁCSONY SÁNDOR: *Lúdas Matyi*, 1939.
MOLNÁR PÁL: *Debrecen irodalmi életének útja*, Pap Károly-Emlékkönyv, 1939.
EMBER ERNŐ: *Kazinczy és Debrecen*, Pap Károly-Emlékkönyv, 1939.
ILLYÉS GYULA: *Magyarok*, I. k. 1939.
GULYÁS PÁL: *Költők sorsa Debrecenben*, Új Élet, 1939.
KOVÁCS MÁTÉ: *F. M., a költő, élményvilága*, Pap Károly-Emlékkönyv, 1939.